Председатель:

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 85 (15770) ◆ 1996 чылдың июнь 22, суббота ◆ Ат салган шагы 18.10 ✣ Садар өртээ 500 рубль.

ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛГА ЧУГААЛАШКАН

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак баштаан, өрелиг бүдүрүлгелерниң херектерин көөр чөвүлелдиң ээлчеглиг хуралынга Кызылдың тууйбу заводунуң болгаш бажың тудар комбинаттың байдалын чугаалажып көрген. Ажылдап шыдавас (буурап дүжер) херектер талазы-биле Федералдыг эргелелдиң девискээр аайы-биле агентствозунуң кол специализи С. Д. Шейкина бо бүдүрүлгелерниң саң-хөө болгаш экономика байдалын чыылганнарга таныштырган.

Тууйбу заводунуң кол инженери В. А. Тавокин продукция сайгарылгазының, саарылга хереңгизиниң чедишпейин турарының дугайын чугаалаан. Тууйбу заводунуң директорунуң албан-дужаалынга ооң удуртукчузу Н. А. Нодту хевээр арттыргаш, заводка чээли бээрин соксаткаш, ону өскээртен эргелеп-башкарар дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Кызылдың бажың тудар комбинадынга хамаарыштыр ону төлежилге кылып шыдавас бүдүрүлге кылдыр көрген, ынчалза-даа ону республиканың тудуг индустриязының кол бүдүрүлгези кылдыр көрүп, БТК кылдыр хевээр арттырарын шиитпирлээн.

АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ ЭВЕС, ЭЭ-ХАРЫЫСАЛГА ЧОК ЧОРУКТАН ЧАЙЛААР

(Тыва Республиканың Чазаанга болган хуралга Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыды С. Х. Монгуштуң илеткелиниң допчулалы)

Мал ажылы — республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чугула адыры. Ооң үлүүнге көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде бараан продукциязының 67, ажылдакчыларның 48 хуузу онаажыр.

1995 чылда Тыва Республиканың Чазааның хүлээп алган хемчеглери чогумчалыг эвес ажыл-чорудулганы чайладыр, бүдүрүлгениң кудулаашкынының темпизин оожумнадыр арганы берген. 1994 чыл-биле деңнээрге, 1995 чылдың дургузунда мал ажыл-агый продукциязының бүдүрүлгезиниң хемчээли чавызаан турбуже, адырның бараан бүдүрер шаг-шинээ 51 хуу турганындан 70 хуу чедир көвүдээн. Адырның 1995 чылда карылгалыг чоруу 1994 чылда 66 хуу турганындан, 50 хуу болган, ол дээрге 24 хуу батканы ол.

Рынок экономиказының сайзыраңы-биле холбаштыр продукция сайгарылгазының негелде-туружу өскерилген. Чижээ, 1995 чыл дургузунда болбаазырадылга болгаш белеткел организацияларынга эъттиң 30, сүттүң — 66 хуузун, рынок болгаш боттарының садыгларын дамчыштыр эъттиң — 20, сүттүң болгаш сүт продукцияларының 19 хуузун сайгарган. Кыш ажыл төлевириниң орнунга боттарының ажылдакчыларынга 48 хуу эъттиң, 15 хуу сүт продукциязын төлеп берген, 2 хуу эът, 0,2 хуу сүт продукциязын орнажылгага чарыгдаан.

Мал ажылынга күрүне чээлизи адырның амыдыралын шыдаарынга эки дузаны чедирген. Оон-биле кады шак ындыг кудуку деңнел адырның үре-түңнелдиг, чедимчелиг чоруунга, а аңаа дүүштүр мал продукциязының кол-кол хевирлериниң бүдүрүлгезин көвүдедиринге идиг берип шыдаваан. 1995 чылда республикага ниитизи-биле сайгартынган өртектерге чээлиниң бот-деңзизи ортумаа-биле 9,5, сүт талазы-биле — 8,2, а куш талазы-биле 12 хуу болган дээрзин илеткелчи айыткан. 1995 чылдың дургузунда дүк талазы-биле күрүне чээлизинден акшаландырыышкын болбааның С. Х. Монгуш демдеглээн.

1995 чылдың түңнелдериниң көргүзүп турары-биле алырга, мал ажыл-агыйының продукциязы ниитизи-биле 35 миллиард рубльге сайгартынган, ындыг-даа болза агар саннарже (ажыл-агыйларның, бүдүрүлгелерниң, кооперативтерниң) үстүнде айыттынган түңнүң чүгле 40 хуузу кирген, ооң 23 хуузу солчулгага барган, 44 хуузун ажылдакчыларга төлеп берген, ооң 23 хуузу — өре-шире болуп турар дээрзин илеткелчи чугулалаан. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге чугула черни удур-дедир төлевир ойнаар дээрзи билдингир. Бо дээрге эң чугула айтырыг. Шак моон адырның сайзыраар сайзыравазы, малчыннарның социал байдалының кудулаашкыны хөлчок хамаарылгалыг болур. Бөдүүн чижек, 1995 чылда мал ажылының ажылдакчыларының айда ортумак шалыңы 182 муң рубль болган, ол дээрге амыдыраарынга эргежок чугула деңнелден барык 50 хуу чавыс болуп турарын илеткелчи айыткан. Ооң кадында шалың төлевирин 3 болгаш оон-даа хөй айлар дургузунда төлевейн келген, ооң уламындан акша-хөреңгиниң чедишпезинден шалың төлевириниң 23 хуузун продукция аймаа-биле хандырган.

Бөгүн, бюджетте кирип турар акша-хөреңгиниң кызыы байдалында акшаны бодувус ажылдап алыр ужурлуг бис. Ону чедип алырының мурнунда рынокка продукция бүдүрериниң корум-чурумун ханызы-биле өөренип көөрү, амгы берге байдалда саң-хөө акшаландырыышкын-биле бодун хандыртынары эргежок чугула.

Оон аңгыда, эң-не чугула чүүл чүл дээрге, бир дугаарында, кол кичээнгейни рынок харылзааларын тургузарынче, кооперацияны сайзырадырынче, бараан бүдүрер болгаш болбаазырадыр бүдүрүлгелерни болур-чогууру-биле үндезилеп тургузарынче угландырары эргежок чугула дээрзин сайыт айыткаан.

Ол ышкаш сайыт Россия Федерациязының Президентизиниң 1996 чылдың апрель 16-да үндүрген «Экономиктиг байдалды быжыктырып, доктаадыр болгаш реформаларны сайзырадыр талазы-биле хемчеглер дугайында» Чарлыының негелделеринге дүүштүр тодаргай айыткалдарны илеретпишаан, банкылары, үндүрүг органнары көдээниң ажыл-агыйларынга акша-хөреңги үндүрүп бээрде болгаш үндүрүг хавырарда, ук чарлыкты удуртулга болдурар ужурлуг дээрзин чугулалаан. Эң-не кол чүүл — бараан бүдүрүкчүлеринге көдээ ажыл-агый продукциязының төлевирин өй-шаанда

(Төнчүзү 2-ги арында).

Тыва Республиканың бюджединче кирип турар акша-хөреңгилерни минерал-чиг эт баазазын дагын тургузарынга ажыглаар чурумунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 1996 чылдың апрель 4-те хүлээп алган.

1 чүүл. Ниити дүрүмнер

1. Бо Хоойлу Тыва Республиканың «Чер иштиниң дугайында» Хоойлузу-биле дүүштүр кылдынган болгаш Тыва Республиканың бюджединче киирип турар акша-хөреңгилерни минерал-чиг эт баазазын дагын тургузарынга ажыглаар чурумну тодарадып турар.

2. Минерал-чиг эт баазазын дагын тургузарынче акша-хөреңгилерни Тыва Республиканың девискээринде ажыктыг байлактарның бүгү-ле хевирлерин казып ап турар, өнчүнүң хевиринден хамаарылга чокка, чер иштиниң байлактарының бүгү-ле ажыглакчылары шилчидер. Минерал-чиг эт баазазын дагын тургузарынга акша-хөреңгилерни шилчидер ужурлуг минерал-чиг этке байлакты казып ап турар, чер иштиниң ажыглакчызының лицензиязында айыткан ажыктыг байлактарның бүгү-ле хевирлери хамааржыр.

Байлакты казып алыры-биле ооң мөөң чыдымын бодунуң акша-хөреңгилериниң күсели-биле дилеп база шинчилеп турар азы казып ап турары байлактың мөөң чыдар девискээринге ажыктыг байлактарның чогуур санын дилеп база шинчилээринге бүгү-ле чарыгдалдарны бүрүнү-биле дедир эгидипкен, чер иштиниң ажыглакчылары аңаа хамаарышпас.

3. Минерал-чиг эт баазазын дагын тургузарынга киирип турар акша-хөреңгилерниң хемчээлин минерал-чиг эт баазазын дагын тургузарынга киирер акша-хөреңгилерниң түңүнүң дугайында Россия Федерациязының Хоойлузу-биле доктаадыр. Ажыктыг байлактарны казып тыварындан кирер акша-хөреңгилерниң чамдыызын, ооң иштинде ниити делгеренгей ажыктыг байлактарны болгаш чер иштиниң суун казып, ажыглап турда киирер бүгү-ле акша-хөреңгилерни Тыва Республиканың республика бюджединче шилчидер. Ол акша-хөреңгилерниң хемчээлдерин чер иштиниң күрүне фондузунуң эргелелиниң федералдыг органы доктаадыр болгаш Тыва Республиканың Чазаа-биле чөпшээрежип дугуржур.

2 чүүл. Минерал-чиг эт баазазын дагын тургузарынга киирер акша-хөреңгилерни ажыглаары

Тыва Республиканың республика бюджединче киирип турар акша-хөреңгилерни ажыктыг байлактарның минерал-чиг эт баазазын хөгжүдериниң республика программазын боттандырарынга ажыглаар болгаш:

— чер иштиниң геологтуг шинчилелинге, ажыктыг байлактарның бүгү-ле хевирлериниң мөөң чыдымын дилеп тыварынга болгаш кайы хирезин тодарадырынга;

— чер иштиниң суун дилеп тыварынга болгаш кайы хирезин тодарадырынга база геологтуг хүрээлелдиң күрүне мониторингизин чорударынга;

— эртем-шинчилел болгаш дуржулга-конструктор ажылдарынга;

— республиканың девискээриниң талазы-биле геологтуг информацияның банкызын тургузарынга, республиканың геология фондуларын ажаап-тежээринге;

— түр болгаш бааза суурларны таарый тургузарынга база ажаап-тежээринге болгаш чер иштиниң геологтуг шинчилели-биле холбашкан өске-даа ажылдарга чарыгдалдарны акшаландырарынче угландырар.

3 чүүл. Минерал-чиг эт баазазын дагын тургузарынга киирер акша-хөреңгилерни ажыглаарының чуруму

1. Минерал-чиг эт баазазын дагын тургузарынга киирер акша-хөреңгилерниң оперативтиг хуваакчызы болза, Тыва Республиканың Чазаа-биле керээге үндезилээш, Тыва Республиканың Геология болгаш чер иштин ажыглаарының талазы-биле комитеди (моон ыңай Тывагеолком дээн) бооп турар.

2. Тывагеолком (чиңгине чагыкчы) киирген акша-хөреңгилерниң түңүнге дүүштүр, Тыва Республиканың Чазааның бадылаары программаны хевирлеп тургузар болгаш Геология база чер иштин ажыглаарының талазы-биле Россия Федерациязының комитеди-биле чөпшээрежип дугуржур. Акша-хөреңгилерниң чамдыызын, бир эвес олар хуузунда геология албанныгда, байлакты казып тып турар болгаш өске-даа организацияларга дамчыдып берип болур. Геология-шинчилел ажылдарын кылырынга бүдүрүлге сертификациялаан (лицензиялаан) эргелиг болур ужурлуг.

3. Ажылдарның программазын Тыва Республиканың Саң яамызынга киирер. Аңаа үндезилээш, минерал-чиг эт баазазын дагын тургузары-биле республика бюджединче киирер акша-хөреңгилерниң түңү-биле дүүштүр чиңгине чагыкчыны акшаландырар. Шилчидер акша-хөреңгилер чиңгине чагыкчының тускай санынче кирер.

4. Бо Хоойлунуң 2-ги чүүлүнде көрдүнген ажылдарны күрүне керээлери езугаар боттандырар. Күрүне керээлериниң чарарының база геология-шинчилел ажылдарын акшаландырарының чурумун Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгазы езугаар боттандырар.

5. Минерал-чиг эт баазазын дагын тургузарынга кирген акша-хөреңгилерниң ажыглаары дээш контрольду Тыва Республиканың Геология болгаш чер иштин ажыглаарының талазы-биле күрүне комитеди, күрүнениң геология контроль база республиканың үндүрүг албанының органнары боттандырар.

4 чүүл. Бо Хоойлуну үрээни дээш харысалга

Төлевирлерни шилчидериниң шыны база өй-шаандазы дээш «Россия Федерациязында үндүрүг системазының үндезиннериниң дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузу-биле дүүштүр, ажыктыг байлактарны казып ап турар организациялар харысалгалыг болур.

5 чүүл. Хоойлунуң күштүг боор эгелээриниң дугайында

Бо Хоойлу ол албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг боор эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай. № 537.
1996 чылдың апрель 16.

ЭМЧИЛЕР НЕМЕШКЕН

Красноярскиниң, Иркутскиниң, Барнаулдуң, Новосибирскиниң, Кемеровонуң, Томскиниң болгаш Саратовтуң медицина институттарының, университеттериниң доозукчулары 52 аныяк эмчилер Тывага ажылдаары-биле чедип келген. Оларның кайы кожууннарга, эмнелге албан черлеринге ажылдаарының талазы-биле хуваалдазы республиканың Кадык камгалал, эм аймаа, техниктиг хандырылга яамызынга болган. Аныяк эмчилерниң аразында терапевтер, кезер эмчилер, диш, уруглар эмчилери, акушер-гинекологтар бар. Кызыл хоорайның судмедэкспертинге ажылдаар кылдыр бир специалисти чоруткан. Кымның кайы кожууннарга ажылдаары тодараттынган. А ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуун эмнелгезинге көдээ чоннуң аразынга ажылдап, оларга эмчи дузазы көргүзүп ажылдаар күзелин чаңгыс-даа кижи илеретпээн.

Иван БЕРШАНСКИХ.

«МАҢНААР КИЖИЛЕР ХҮНҮНДЕ» массалыг маргылдааларның киржикчилеринге Тыва Республиканың Президентизиниң байыр чедириишкини

«Маңнаар кижилер хүнүнүң» массалыг маргылдааларының киржикчилеринге чүректиң ханызындан байыр чедирдим. Ол маргылдааларны чуртта болгаш бистиң республикада Делегейниң Олимпий комитединиң инициативазын езугаар эрттирип турар. Чонда чугаалажып турары ышкаш, маңнаары дээрге, силерден кезээде чарылбас байырлал-дыр. Маңнаары дээрге — эң-не нептереңгей спортчу маргылдаа, республиканың чонунуң дыштанылгазының эң-не нептерээн хевири. Республикага Маңнаар кижилерниң хүнүн Олимпий оюннарының 100 чылынга тураскааткан чүве болганда, ол кадык-чаагай амыдыралды бадыткаарынга, хостуг үе-шакты шын ажыглаарынга чугула үлүгнү кииреринге ханызы-биле бүзүреп турар мен.

Берге, чидиг спортчу демисел үезинде бистиң спортчуларывыс Елена Тутатчикова болгаш Чечен-оол Монгуш АКШ-тың Атланта хоорайга эгелээр 26-гы Олимпий оюннарынга киржир болганын силерге дыңнадыры өөрүнчүг-дүр. Бо спортчуларның чедиишкиннеринге чоргаарланыр эргелиг бис, олар чаа чедиишкиннери-биле Россияны, Тываны алдаржыдар дээрзинге идегеп боор бис. Олимпий оюннары болза чүгле чемпионнарны белеткээр эвес, харын Чер кырынга дайыннар болгаш дарлыктыг чөрүлдээлер чок амыдыралды 100 чыл иштинде хандырып келгенин билир бис. Бистиң баштайгы олимпийжилеривистиң үлегери олимпийжи идеалдың талалакчыларын улам өстүрер, делегей спортунуң улам чаа бедиктеринче бистиң өске спортчуларывысты хей-ат киирип, оттурар дээрзинге бүзүрээр мен.

Маңнаар кижилерниң олимпийжи хүнүн эрттирери — спорттуң езулуг чаңчылчаан байырлалы апаарынга бүзүрээр мен, республика, Россия делегей деңнелдеринге маргылдааларга киржир аныяк спортчу талантыларны илередир, оларның спортчу мергежилин бедидер апаар.

«Маңнаар кижилер хүнүнүң» маргылдааларынга киржип турар бүгү кижилерге чаа үре-түңнелдиг старттарны, бедик көргүзүглерни, кадыкшылды болгаш спортчу узун назынны күзедим.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ Ш. ООРЖАК.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

● **МОСКВА.** РФ-тиң Чазак Даргазы В. Черномырдин июль 3-тү дыштанар хүн кылдыр чарлаар дугайында чазак доктаалынга ат салган. Ол дугайын В. Черномырдинниң парлалга секретары Виктор Коннов РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнаткан. Президент Б. Ельцин баштай немелде дыштанар хүннү чарлаар дугайында айтырыгны дүрген чугаалажып көөр дугайында дилегни Күрдумага киирген, ынчалза-даа Күрдума хоойлу төлевилелин бирги ээлчегде чугаалажып көрбээн. Ынчангаш Президент бо айтырыгны шиитпирлээр бүрүн эргени Чазакка берген.

● **МОСКВА.** Россия Федерациязының Президентизи Б. Ельцин «Шериг техниказының база чепсеглениишкин системаларының болгаш комплектилериниң чугула угланыышкыннарының талазы-биле кол конструкторлар дугайында» Чарлыкка ат салган.

● **МОСКВА.** «Россия Федерациязының Соңгу чүгүнүң социал-экономиктиг хөгжүлдезин күрүнеден таарыштырар үндезиннерниң дугайында» Федералдыг Хоойлуга ат салган. Ук хоойлуну Күрүне Думазы 1996 чылдың май 24-те хүлээп алган.

(РосИТА-СЧТА).

Социал камгалал төвүнде

ШАПТАРААЗЫННАР ТУРЗАЖОК...

Улуг-Хем кожуунда өг-бүле болгаш уругларның социал хандырылга төвүнүң директору Мария Монгушовна Дамчай чоңга ажыктыг кылып чорудуп турар ажыл-чорудулгазының сорулгазын, уг-шиин чугаалап олура, дараазында айтырыгже кичээнгейни чайгаар тырта берди. Кандыг айтырыгыл ол? Чугаавысты назы четпээн уругларның хоргадал чериниң ажылынче, бөгүнгү байдалынче угландыра берди. Ынчангаш ол дугайын чугаалажы бердивис. Уругларга хамааржыр ол чер дугайын Мария Монгушовнаның бо удаа чугаалай бергени база таварылга эвес, чүге дизе уругларга көрдүнген ол чер моон мурнунда турганы тар, бичии бажыңдан улуг, делгем бажыңче көжүп турарын демдеглээр бодааны ол. Ынчангаш ажыл-албан айыы-биле ында ниити байдалды, коллективтиң ажыл-чорудулгазын мынчаар таныштырды.

Часкы хүн чылды чемгерер дээри дег, бүгү-ле улуг хемчилер-биле бир дөмей, картошканы тарып алдывыс, бир тонна картофельди Шанчы-Ужу деп черде тарааныла ол. Оон аңгыда ажылчын бүрүзү шыдаар шаа-биле келир кышка удур белеткенип аңаа магадылалды кылдывыс. Арыг-Бажыңга 17 гектар черге кызыл-тас чаштырып алдывыс. Ол-даа болза бот хандыртынар сорулганы салганывыс ол. Күзүн дүжүдүвүс кайы хире болуру көстүп ле келир.

Кызымак иштиң түңнели ол дээш күжүн, үезин харамнанмаан тодаргай сорулгалыг кижилерни каяа хомудадыр. Гараа-былаа тарып, дузалал ажыл-агыйың чай чок чорут дуңзаап хоргадал бажыңның сегидип алыр дээш база кыскан улус болду. Строительная кудумчузунда 8 дугаарлыг бажыңны чыл эгезинден тура септеп олче черле көжерин шиитпирлеп алган. Ном садыы турган ол магазинниң бажыңы ам танытпас кылдыр чаартынып кылдынганын Мария Монгушовна чугаалады. Одалга системазын чаарткан, иштики шевергел ажылдарын кылып дооскан. Оон аңгыда уругларның удуур өрээлдерин, чемненир черин, ойнаарынга көрдүнген өрээлдер белен. Бажыңның девискээринде кат чимис, ыяштар, ногаалар, чечектер тарып алганын база чугаалады.

Кылдынган ажылдар дугайында бо кижи дыңнап олура, коллектив ажыл-чорудулга үре-түңнелдиг болзун дээш боттары холу-биле тудуп ол үүле-херекке улуг күштү үндүрген-дир деп түңнелге кээр. Хөй-ниити херээ дээрге олут орбас, сагыш сеткили ожургавас кызымак херээжен чон турар боор ийик чоп. Оларның бирээзи мында-дыр. Макталдың бо сестери хоргадал чериниң эргелекчизи Людмила Сергеевна Доспан-оол, ажылчыннар Алена Кыргыс, Маадыр-оол Доспан-оол, Тамара Доржу, ол черниң эмчизинге хамааржыр. Мария Монгушовна оларны адап олура, Зоя Мартык-оолду черле онзалап адаайн дээш, оон ажылгырын, холунуң туттунгурун мактады. Септелгени боттары шефтеп тургаш, холдан үндүрүп алган улус болду. Кылып бээрин манап олурбааннары ол-дур.

Септелгениң хемчээли улуг-биче-даа бол, амыр чүве кайда боор, тудуп алырга-ла ындыг амыр бүде бээр эвес, акша-төгерик, тудугга ажыглаар материалдар тыптынар дээш, кандыг айтырыглар турбас дээр. Ынчангаш кандыг бергелер, шаптараазыннар барын сонуургадым.

— Эң-не барын айтырыг — акшаландырыышкын — дээш, Мария Монгушовна уламчылады: — Бо бажың дыка эргижирээн, элеелдизи чеде берген чүве-дир ийин барык 20 ажыг чыл четип турар. Шагаан Арыгга баштайгы клуб турган эрги бажыңны өнчүге алдывыс. Оон септелгезинге 90 миллион ажыг рубль херек турган. Ындыг түңнү Социал камгалал яамызындан тывары берге болганын барымдаалап көргеш, аргазын бодап, оон-моон айтыртынып, диленип, дугуржуп тургаш, капитал септелгени кылганывыс ол. Ынчалза-даа өрелиг боор артып тур бис. Канналга ажылдары кылган бригадага дөрт миллион, электри-дырык-биле холбашкан хер-херекселдер дээш беш миллион бичии-ле четпес өрелиг бис. Боттарывыстың ажылдакчыларывыска төлээр дээр болзувусса база-ла авээш эвес акша херек.

Шупту ажылдар дең-дески кылдынып турар дээр болзумза, улуг частырыг болур. Кандыг айтырыглар барын үстүнде база чугааладым, аңаа немей чүл? Чугула бир чүүл — ижер суг хандырылгазын чедир шиитпирлеп чадап тур бис, харын чадаштывыс деп болур, аанакайың база-ла акшага үзүп чыдыпкан. Ооң-биле кады чунган база ажыглаттынган хирлиг суг шыгжамыры чер база кылдынмаан. Оон аңгыда: арталыг-ла болза, боттарывыс чылыдылга системалыг болган болзувусса, көрем, ынчан чылыг дээш чарыгдалывыс оранчок кызырлыр ийик.

Коллективтиң ажылдаарынга, аңаа уруглар тударынга таарымчалыг байдалды тургузуп алыр дээр болза, шиитпирлээр, чедип алыр айтырыглар, шынап-ла, хөй. Ажылдаар черинге эргежок чугула байдалдарны чедир кылып алырын кандыг удуртукчу күзевес боор кижиниң ажыл-агыйжызы, кызымаа үе чежемейниң-даа берге болза, көстүп келир ийик чоп. Директорнуң чугаалап олурары дег четкимче, дуза херек чүүлдер бар.

Дузалал ажыл-агыйынга херек кажаа-хораны боттарывыс борастап алыр бис дижир болду, ындыг арганы тып алган хире, а гараж айтырыы — ажык. Ол-даа черлиг боор тараж тудуу белен эвес болгай дуза дилеп турары-ла чеп. Оон-биле кады ногаа шыгжаар чер база херек. Улус-биле ажылдап турар социал чери ногаа, картофель курлавыры чок канчап олурар. Ынчангаш база дуза дилеп турарлар.

Уругларның хоргадал чериниң оран-савазын тып, эргидаа бол бажыңны септеп, бут кырынга тургузуп кээп, уругларга таарымчалыг байдалды тургузар дээш хөй ажылды бүдүрүп, демниг, чаңгыс сорулгалыг кижилер мында ажылдап турар-дыр. Оларны канчап черле мактавас боор. Ол бодалды илеретпишаан, республиканың Чазаанын социал камгалал яамызының талазындан оларга дузазын база сонуургадым. М. М. Дамчай аңаа мынча деп харыылады:

— Сайыдывыс Яндак Бээжинович Даваа-Самбуу март айда биске чораан, кылып турар ажылдарывысты көргеш, төлээр боор аазаан чүве. Аңаа идегээн бис. Ооң-ла өске улуска 9-10 миллион рубльди дарый төлеп бериптивиссе көрем, оон арткан акшаны ам канчаар манаайлдаа бис. «Өрелигде — өөнделевес» дээри дег, чыл эгезинден тура, бо алды ай иштинде чем дээш база өрелендивис. Шалың дугайында чүнү чугаалаар боор, март айдан бээр чок бис.

Ниити байдалывыс мындыг. Бажыңны ажыглалга киирип алыр дээш коллектив шынап-ла, дыка кызып турар. Солун дамчыштыр кылган чугаавысты бистиң ажыл-амыдыралывыска хамаарылгалыг, дорт харылдап турар даргаларывыс кичээнгейге ап ээ көрүп, биске дуза дээр боор дээрзинге бүзүреп артым дээн сестер-биле чугаазын ол доосту.

Вера КУУЛАР.

ПАРЛАЛГА АЛБАНЫНЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

Июнь 18-те эрткен Чазак хуралынга чеди айтырыгны чугаалашкан. Оларның аразынга мал чидиреринге база оорлаарынга удур хемчеглерниң күштелдирериниң талазы-биле немелде хемчеглер дугайында, Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының аппарадының, оон кожуун звенозунуң структураларының рынок экономиказының негелделеринге дүгжүп турарының, аграр реформаны кадрлар-биле хандырар хемчеглерниң дугайында айтырыглар кирген.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чаартырынга организас-экономиктиг, саң-хөө, норма-чижек, эрге-хоойлу байдалдарын тургузарын стратегтиг сорулга кылдыр көрген. Удур-дедир чижилгелиг продукцияларны бүдүрүп шыдаар, эртем-техниктиг депшилгени нептередир аргалыг ындыг бүдүрүлгелерге акшаландырыышкынны, чээли куглавырларын бир дугаарында бээрин чээли политиказының дугайында программада онзалап айыткан. Социал политикага хамаарыштыр алырга, көдээде черни бүдүрүкчүлүг ажылдапла шыдаар кадарчы-даа, башкы-даа кижилерге бээринче кичээнгейни угландырган.

Үш чыл иштинде ивилерни күрүнеге дужаарын, ажыл-агыйның иштики хереглелинге ажыглаарын, шалың орнунга бээрин хораан, көдээ бүдүрүлгелерде, арбаннарда ивилер болза коллективтиг өнчү болур болгаш, ону хуужудуп болбазын айыткан.

1997 чылда республика бюджединиң дугайында айтырыгны тодаргай чугаалашкан. Бо талазы-биле ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак бодунуң бодалын чугаалаан. Россияның бюджеди берге байдалда турда, бистиң республиканың бюджедин тургускан бар-ла акшаны соңгулда кампаниязынга чарыгдап, «тө каапкан». Ынчангаш орулгалар дилевес сайыттарның Чазакка саадаар ажыы чок апарган. Акша дээрден эстеп келбес, чүгле эки ажылдап, чурттаар апаар дээрзин Ш. Д. Ооржак айыткан. Баш удур санаазының езугаар ТР-ниң бюджеди 1997 чылда ийи триллион хире рубль болур. Бурган-на өршээзин, бир эвес сайыттар бо түңнү чедип алыр дээш Москвага барып, ужурун айтып туржур болза, бүдүп болур акша-дыр ийин.

Күрүнениң девискээр аайы-биле хереглелинге көдээ ажыл-агый продукцияларын садып алырының хемчээлин база доктааткан 12 муң тонна аъш-чем тараазын, 6,6 муң тонна сүттү болгаш сүт продуктуларын, 26 млн. борбак чуурганы, 470 тонна дүктү садарын көрген.

Бюджеттен шалың төлээрин саадаткан черлерни хынаан түңнелдерни чарлаан. 62 албан черин хынаарга, ооң чедизи март айда шалыңга төлээр 393 млн. рубльди өске сорулгаларга чарыгдааны илерээн, буруулугларны доңгуткан. Моон соңгаар шалың акшазын өскээр ажыглаар удуртукчуларны албан-дужаалындан хостаарынга чедир хемчег алырын дугурушкан.

Чамдык кижилерге материалдыг дузаламчы көргүзер айтырыгны база шиитпирлээн.

ШЕРИГ КЕЗЕКТЕРИНГЕ ЧОРААН

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак ТР-ниң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң секретары В. А. Агбанга, Кызыл гарнизонунуң начальниги Х. А. Заливинге үделип алгаш, шериг кезектеринге планныг хыналдаларны кылган.

Кол шериг объектилеринде шериг кезектериниң болгаш техниканың дайынчы байдалын, дайынчыларның ажыл, амыдыралының байдалын хынаан. Шериг реформазынга хамаарыштыр бодалын ол чугаалаан. Келир үеде Россияның шерии хөй санныг эвес, ынчалза-даа күштүг, керээ езугаар албан эрттирер шериг апаарын дыңнаткан.

Гарнизонну кезектеринге дузаламчы көргүзер дугайында чамдык документилерни белеткээрин ТР-ниң Президентизи чогуур ажылдакчыларга дааскан. ТР-ниң Президентизи ол документилерни Россияның Федерация Чөвүлелиниң чогуур органнарынга киирип, айтырыгны шиитпирлээрин аазаан.

Рита САМБУ.

АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ ЭВЕС, ЭЭ-ХАРЫЫСАЛГА ЧОК ЧОРУКТАН ЧАЙЛААР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

чорутпааны дээш харысалга онааштырарын ук Чарлыкта айытканы болур. Чарлыкта көрдүнгени-биле алырга, агроүлетпүр комплекизиниң бүгү бүдүрүлгелери чээлилер талазы-биле өрелер төлээринден, үндүрүг болгаш өске-даа хевирниң төлевирлерин төлээринден бүрүн хосталыр ужурлуг. Бо шиитпирлерни болур чогууру-биле боттандырбас болза, адырны доктаадып быжыктырары болдунмас, аграр секторга реформа, мурнукузу ышкаш, чаңгыс черге доктаап туруптар.

Бо Чарлыкты күүседир дээш кончуг улуг практиктиг ажылды республика болгаш кожууннар деңнелинге чоруткан турар ужурлуг. Ону боттандырар сорулга-биле, Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республиканың агроүлетпүр комплекизинге экономиктиг байдалды быжыктырып доктаадыр болгаш реформаларны сайзырадыр талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалының төлевилелин белеткээн.

Оон-биле чергелештир, адырның быжыгып доктаары болгаш оон сайзыраары, бүдүрүлгелерниң боттарының чогумчалыг ажылдаарындан хамааржыр, анаа дүүшкен хемчеглерни кожууннар деңнелинге нептереңгейи-биле ап чорудары эргежок чугула. Чамдык удуртукчуларның ол арганы долуу-биле ажыглавайн турарын илеткелге демдеглээн.

Өнчү-хөреңгини хуужудулгаже дамчыткан соолүнде хамык айтырыглар болур-чогууру-биле шиитпирлеттинер деп бодаан бис, ынчалза-даа чер-черлерде ажыл-агыйжы эвес, төтчеглекчи, харысалга чок, үен-даян, ала-чайгаар байдалдарның тургустунуп келгени бистерни аажок хомудаткан. Хөй-хөй ажыл-агыйлар бүдүрүлге технологиязын каржызы-биле хажыдып азы оон дүрүмүн сагывайн турар. Чижээ, шээр малга кандыг-даа сорулга чок элержилгени чорудуп, чаш мал төлүн иелеринден аңгылаарын эреңгейжидип, оларны иелери-биле бир чыл ажыг хуусаада кады тудуп, кошкар, хуналарны төрүүр малдар-биле барык бүдүн чыл дургузунда кады тудуп турар. Ооң түңнелинде Мөңгүн-Тайга, Кызыл, Барыын-Хемчик кожууннарының ажыл-агыйларында малдың хөй санныг чаш төлүнүң өлүп хораар чоруу, малдың чаш төлүн ажаап алырының технологиязы чавыс дээрзин сайыт медеглээн.

Сайыт оон соонда өртектерге хамаарышкан айтырыгларга элээн доктааган. Чижээ, эрткен чылын бир килограмм сүттүң өртээ 2039, эъттиң дириг деңзиге — 5474, дүктүң —26569 рубль болган, а оларның сайгарылгазының өртээ тус-тузунда ортумаа-биле бир килограммда 1371, 2430, 4198 болуп турар.

Бии-Хем, Таңды, Каа-Хем кожууннарының ажыл-агыйларының продукциязының бот-үнези ниити республиканыындан чавыс. Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл кожууннарының ажыл-агыйларында көдээ ажыл-агый продукцияларының бот-үнезиниң өртээ хөлүп эрттир бедик дээрзин илеткелчи чугаалаан.

Сайыт бодунуң илеткелинге ажыл-агыйларда ажыл-агыйжы эвес, ээ-харысалга чок, езу барымдаалаар чоруктарга хамаарышкан айтырыгга элээн доктааган. Республика ниитизи-биле малдың өлүп хораар чоруундан 11 миллиард рубль түңге когараан. «Хорум-Даг», «Кызыл-Чыраа», «Тээли» дээн чижектиг ажыл-агыйларда көдээ ажыл-агый продукциязының бот-үнезин хөлүп эрттир бедидип турары илерээн. Ындыг байдал бараан саарылгазынга шаптараазын болдурар.

Тыва Республиканың Чазааның үстүнде айыттынган доктаалының төлевилелинде айтып турары-биле алырга, ажыл-агыйларга чээлилер талазы-биле хөө төлээри болгаш үндүрүг төлээриниң өрезин төлээрин элээн үр хуусааже узаткан. Шак бо алдының турар хемчеглер продукцияның бот-үнезин 30 миллиард рубльге эвээжедир арганы бээр. Оон түңнелинде, 1996 чылда ниитизи-биле кол продукцияларның бот-үнези (килограмм): сүттүң — 1900, эъттиң (дириг деңзи-биле)—5300, дүктүң — 3500 рубль болур кылдыр санаттынган.

Мал ажылының бөгүнгү байдалы Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазактың доктаамал кичээнгейинде чоруп турар. 1996 чылда мал ажыл-агыйынче 150 миллиард рубльди үндүрер, бо чылдың I кварталында бюджеттен 1 миллиард рубльди көдээ ажыл-агыйга чарыгдаан.

Боттарывыс бир демниг ажылдап, бар күжүвүстү, энергиявысты, арга-дуржулгавысты каттыштырып, мөөннеп тургаш, мал ажылының экономиказын чогумчудуп ап болурунга идегелим улуг. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак болгаш Чазак мал ажылын хөгжүдер үүле-херекке саң-хөө база материалдыг деткимчени доктаамал көргүзүп келгенин мааңаа демдеглээйн. Чижээ, ТР-ниң Чазааның «1995-96 чылдарда мал кыштаглаашкынының организастыг эрттирер талазы-биле сонгаарладып болбас хемчеглер дугайында» бо чылдың январь 3-те үндүрген доктаалы болгаш Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың «Мал ажылының экономиказын рынок байдалында чогумчудуп экижидер дугайында» 1996 чылдың февраль 6-да үндүрген Чарлыы — оон бадыткалы болур деп, С. Х. Монгуш чугаалаан.

Бо ап чоруткан хемчеглерниң болгаш эрткен кыштың таарымчалыг байдалдарының ачызында мал кыштаглаашкыны элээн челимчелиг бооп, чидириглер эвээжээн. Малдың чаш төлүн болгаш хой, өшкүнүң баш санын онча-менди камгалап ап, кыштаглаашкынны эки эрттирип, доңган ажылынга ээ-харысалгалыг чоруун көргүзүп турар хойжулар база ажыл-агыйлар удуртукчулары эвээш эвес. «Чаа орук» совхозтуң хойжузу Мандал Байыр, «Чодураадан» Байыр Суванды, «Алдан-Маадырдан» Оолак Монгуш, «Сут-Хөл» совхозтан Арбай-оол Монгуш, «Шанган» совхозтан Семен Оюн, Антонина Дензыы, Григорий Кулаков, Тока аттыг совхозтан Бегзи Артис, «Суг-Бажыдан» Кайгал-оол Ооржак боттарынга бижиглээн 100 баш төрүүр хойдан 105-тен 130 чедир хураганны камгалап ап, республикада эң-не дээре күш-ажылчы көргүзүглерни чедип алганнар. Ажыл-агыйлардан «Ийи-Тал», «Суг-Бажы», «Кара-Булуң», «Сут-Хөл», «Алдан-Маадыр», «Чаа орук», «Качык», «Мурнакчы» совхозтар 100 баш төрүүр хойдан 85-тен 102 чедир хураганны камгалап алган.

Иви ажылының байдалын эде көрбес чүве болза, бо адыр чидериниң кырында келген, ооң-биле кады Тожу кожуунуң чамдык иви ажылдыг өг-бүлелериниң чанчылчаан тургузуу чидип болур-дур. Оон ынай бисти теве ажылы база дүвүредип турар. Тевениң баш саны эвээжээн, амгы үеде оон баш саны чүгле 1032. Тодаргай угланыышкынныг ажыл-даа чоруттунмайн турар болгаш ооң уксаазын экижидер талазы-биле айтырыг-даа тургустунмайн келген.

Иви болгаш теве база черле ынчаш мал ажылының берге байдалы бисти дүвүредип келген. Ынчангаш 1995 чылдың декабрьда бүгү малдың санаашкынын чорудкан, 1996 чылдың февраль 6-да ТР-ниң Президентизи «Мал ажылының экономиказын рыноктуң байдалдарынга дүүштүр чогумчудуп экижидериниң дугайында» Чарлыкты үндүрген. Чыл эгезинден яамы, ооң мал ажылының адыры ТР-ниң Чазааның № 1 доктаалынга, Президентиниң Чарлыынга дүүштүр ажылдаан. Яамы февраль айда мал адырының хөй кижи киржикчилиг хуралын эрттирген. Анаа кыштаглаашкынны чогумчалыг чорударының айтырыгларын чугаалашкан, ай санында отчеттарны кожууннар аайы-биле кылып, иви болгаш теве кадарчыларының хуралдарын эрттиргилээн. Май айда яамының коллегия хуралынга кыштаглаашкынның эрткенин түңнеп, чайлаглаашкынны организастыг чорударының хемчеглерин чугаалажып көрген.

Президентиниң Чарлыының күүселдезин боттандырары-биле Көдээ ажыл-агый яамызы «1996-97 чылдарда мал ажылының экономиказын чогумчудуп, экижидер хемчеглер дугайында» программаны ажылдап кылган. Программаны ажылдап кылырда мал адырының ажылдакчыларының, специалистерниң, эргелелдерниң хамаарылгалыг ажылдакчыларының саналдарын өөренип көрген. Малдың бүгү хевирлериниң баш санын өстүреринге идиг бээри-биле малчыннарны шаңнаарын өөренип көрген. База аграр реформаларны экижидери-биле кадрлар айтырыын рыноктуң негелделеринге дүүштүр тургузарынга программаны, мал оору-биле демиселди күштелдирер сорулгалыг немелде хемчеглерни ТР-ниң ИХЯ-зы-биле кады ажылдап кылган.

Чазак кежигүннериниң болгаш хуралдың киржикчилериниң кичээнгейин бо хуралга белеткээн документилерже угландырарын сайыт күзээн, мааңаа оларны сайгарып, күүселдезин чорударынга идегээр апаар.

Мал ажылының экономиказын 1996-97 чылдарда чогумчудуп экижидер талазы-биле программа организастыг, бүдүрүлге-технологтуг болгаш продукцияны болбаазырадырын сайзырадыр хемчеглерни баш удур көрүп турар. Организастыг хемчеглерни боттандырарынга акша чарыгдалдары негеттинмес, а чүгле ажылдың деңнелин кожуун, яамы, эргелел башкарылгазынга чедир экижидери болур. Алдынган чамдык хемчеглерге сайыт доктааган.

Бүдүрүлге-технологтуг хемчеглерни көдээ ажыл-агыйның малының хевир бүрүзүнге киирер: сүткүр малга, өшкү, хой, хаван, аът, теве болгаш уксаалыг малга база мал эмчизиниң ажылдарынга. Сүткүр малга уксаажыдылганың хемчеглерин чорудар сорулга-биле ооң учедун кылып, арткан сүт-бараан фермаларынга малды тарып боозадырының аргазын ажыглаар, уксаалыг сүткүр малга деткимчени көргүзери-биле сүттүң кол бүдүрүкчүлеринге чиигелделерни кылыр. Оларга электроэнергия ажыглааны дээш чарыглал төлевириниң 50 хуузун бюджеттен аңгылап бээр.

Хой болгаш өшкү ажылынга төрүүр малдың саны [illegible] хуу чедирер, 100 төрүүр хойдан 80 хураганны алыр, хойдан-на 1,7 кг, өшкүден 0,9 кг дүктү кыргып алыр сорулгалар салдынган. Мону кылырда, ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының эрткен чылын доктаатканы планның езугаар малдың уксаазын экижидери чугула. Төрүүр хойну тударынга уксаалыг хой ажылынга дотация хевирлиг тодаргай дузаны кылыры негеттинип турар. Хой болгаш өшкү ажылының кол бараазы — дүктү ажыктыг сайгарып алыры-биле чиг эттиң баштайгы болбаазырадылгазын кылыр хуу-баазалыг болуру чугула. Ынчангаш, хой кежинден тон даараар фабрикада дүктүң баштайгы арыглаашкын цехиниң тудуун дооскаш, ажыглалга киирер ажылды база дүктүң шынарын тодарадыр лабораторияны кылыры планда көрдүнген. Республика чергелиг «Тыва дүк: оон бүдүрүлгези, болбаазырадылгазы, сайгарылгазы» деп программаны ажылдап кылыры негеттинип турар.

«Көк-Тей» совхозтуң хаван комплекизиниң ажылын экижидип, быжыктырып доктаадыры-биле программада хаван ажылынга дузаламчы акшаны эде көөрүн сүмелеп турар. Совхозка мал чеминиң өртектерин чиигедир сорулга-биле холуксаалыг мал чемин боттары бүдүрер черни кылыры ажыктыг. Ындыг сорулгалыг совхозка Каа-Хем кожуундан 3 муң гектар черни тускайлап берген. «Агрохандырылга» акционер ниитилел тускай сорулгалыг техниктиг хандырылганы хаван комплекизинге лизинг-биле бээр саналын илереткен. Ындыг янзылыг хемчегни Кызылдың куш фабриказынга база чорудар сорулга салдынган.

Программада иви ажылының кол сорулгалары мындыг: ивиниң баш санын камгалаар, ооң чаш төлүн камгалап алырын көвүдедир, аарыгларга удур профилактика ажылын чорудар, ивижилерниң социал байдалын болур-чогууру-биле экижидер.

Ындыг янзылыг сорулгалар чылгы ажылында база туруп турар: Кызылдың эът комбинадынга аът эъдин болбаазырадыр итали шугум-биле кылып турар бүдүрүлге чериниң тудуун дүргедедир. Бистиң аъттарывыстың бүдүрүкчүлүүн экижидери-биле 30—40 аскырларны садып эккээри база кожууннарга эдержилге пунктуларын организастаары көрдүнген. «Суг-Бажы» ассоциацияның баазазынга хымыстың бүдүрүлгезин тургузары чугула.

Аъш-чем болгаш ону болбаазырадыр үлетпүрге Программа бараан бүдүрүкчүлери биле болбаазырадыкчыларның аразынга экономиктиг кады ажылдажылганың хемчеглерин боттандырып көрүп турар.

Программада көрдүнген чамдык сорулгаларның боттандырылгазы күрүнениң саң-хөө деткимчези чокка болдунмас. Ону боттандырарынга 1996 чылда 25 млрд. рубль херек, оон иштинде тус чер бюджединден 10,6, федералдыг бюджеттен 14 млрд. рубль.

Бо көрдүнген хемчеглерни боттандырып, малдың баш санын өстүрер дизе, организастыг хемчеглерден аңгыда, мал ажылының адырларының ажылчыннарынга деткимче херек. Ынчангаш малчыннарны малдың баш санын өстүргени дээш шаңнап-мактаарының хемчеглери ажылдап кылдынган. Ук хемчеглерде күш-ажылдың төлевирин бараан-биле төлээри көрдүнген (эът, сүт, тараа, картофель, погаа дээш, оон-даа өске), ынчалза-даа дириг мал-биле эвес. Коллективтиг керээлерге бараан төлевириниң тодаргай хемчээлдерин, чиигелделиг өртектерни баш бурунгаар кылыры көрдүнген.

Саналдаттынган бараан-биле төлевириниң хемчеглери малчыннарның берге социал байдалын чиигедиринге дузалаар, дора дизе, акшага хереглели бичии-даа болза кызырлыр. Акша хлеб, дус, эм, хеп садып алырынга база уругларны өөредип чорударынга херек болгай. Ынчангаш мал ажылдыгларга ажыл төлевири дээш чээли акша кылдыр, Чазактан 2,5 млрд. түңнүг рубльди дедир эгидер кылдыр тускайлап бээрин дилеп турар бис. Ол хире түң ай санында малчыннарга бир кижи санынга-ла 50 муннап чээли (аванс) кылдыр берип турар арганы болдурар.

Мал оору-биле демиселди күштелдирер сорулгалыг ТР-ниң Президентизиниң «Республикага мал оору-биле демиселди күштелдирериниң болгаш мал чидириглеринге немелде хемчеглер дугайында» Чарлыы ажылдап кылдынган. Чарлыкта малдың учет болгаш отчедун өнчүнүң бүгү хевирлеринге чорударын, дириг малды болгаш эътти садарын чурумчударын айыткан. Суму чагыргаларынга чаңгыс аай хевирниң шынзылгаларын ажыглалга киирери, сан болгаш үжүктер демдектерин таңмалаары (малга) база шээр малды дугаарлаары мал оору-биле демиселге дузалаар.

Экономиканы быжыктырып доктаадырының Программазының чедиишкинниг болуру, ажылдың деңнелинден, ону эки билиринден, ылангыя удуртукчу кадрларның тывызык чоруундан хамааржыр. Бистиң хайгааралывыс-биле бөгүнгү хөй четпестеривис, организацияларның салдынчак байдалы удуртукчуларның багай ажылының хараазы-биле болган. Ажыл-агыйларның хөй кезииниң удуртукчулары рынок байдалдарынга дүүштүр ажылдаар арга, мергежил чок, берге байдалдардан уштунуп үнериниң аргаларын тыппас, тодаргай хемчеглер ап шыдавас болуп турар. Оларның ажылга турум эвези, үргүлчү солчулгазы ажыл-агыйларда салдарын «көргүзе» берген. База удуртукчуларның кожууннарда солчулгазы яамының айтыышкыны, чөпшээрели чокка болуп турар. Ындында-ла берге байдалдыг ажыл-агыйларга кожуун чагыргалары харысалга-даа, арга-дуржулга-даа чок кижилерни удуртукчу кылдыр томуйлааш, оон-даа сандараткан таварылгалар бар. Ынчангаш «Рынок байдалдарынга аграр реформаларны кадрлар-биле хандырар хемчеглер дугайында» ТР-ниң Чазааның доктаалының төлевилелиниң кол угланыышкыннарын болгаш хемчеглерин кады кошпушаан киирген.

Мал ажылының экономиказын быжыктырып доктаадырының Программазын Чазакка, чамдык саналдар-биле катай сайгарып көөр кылдыр киирип тура, Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы аңаа немелделер, казылдаларны киирип тургаш, хүлээп алыр боор деп идегеп турар. Ону херек кырында боттандырарда шупту хамаарылгалыг ажылдакчыларны — яамы, кожуун болгаш суму чагыргаларын, мал ажыл-агыйының удуртукчуларын, малчыннарны чаңгыс сорулга — республиканың мал ажыл-агыйының экономиказын быжыктырып доктаадырынче мөөңнээринден хамааржыр.

Бичии чаштар камгалалы

УРУГ ЭРГЕЗИ БИРГИ ЧЕРДЕ

ТР-ниң Дээди Хуралының бешки сессиязының оңгу хуралынга депутаттар чеди хоойлу төлевилелдерин чугаалашкан. Депутаттар «Уруглар эргелериниң дугайында», «Ада-иелериниң ажаалда-хайгааралы чок арткан уругларның эргелерин камгалаар дугайында» ТР-ниң Хоойлуларының сөзүглелинге хөй санныг өскерилгелерни, немелделерни, саналдарны киирген.

«Уруглар эргелериниң дугайында» Хоойлуну мурнунда база — бешки сессияның дөрткү хуралынга шыңгыы чугаалашкан турган, ынчаарда депутаттар хөй өскерилге, санал, немелделерни аңаа киирген. Ам ол айтырыгны катап тургусканының ужуру чүл? Уругларлыг өг-бүлелерниң орулгалары эвээш, аъш-чеми чедишпес, оларны эмнеп турарының шынары куду, өөредилге, дыштанылгазын четпес организастап турарындан уругларның культура, эмнээшкин, спорт, угаан-бодал сайзыралының талазы-биле эрге-ажыктары болгаш негелделери чедир камгалаттынмайн турар. Акша-хөреңги чедишпезинден школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң саны кызырлып турар. Өөредилге чылының бүгү дургузунда столоваяларның ачы-дузазын ажыглап турган өөреникчилерниң саны кызырылган. Уругларның аарыыр чоруу көвүдеп, ажаалда-хайгаарал чоктарының саны өзүп турар. Депутаттар ынчангаш бо айтырыгны боттандырарының механизмин ажылдап кылырынга идепкейлиг кирижкен.

«Уруглар эргелериниң дугайында» Хоойлунуң 14 чүүлүнүң чедиги пунктузу («Кадыын камгалаарынга болгаш эмчи дузаламчызынга уругнуң эргези») улуг чугааны болдурган. Көшкүн ыраккы одарларда малчыннарның 6 хар чедир уругларын янзы-бүрү деңнелдерниң бюджединиң күсели-биле хереглелдиң бирги чугула продуктулары-биле болгаш эм-таң-биле халас хандырарын ында көрген.

Ыраккы одарларда уруглар ада-иелериниң хөй үеде шалың албайн турарындан школа баар хептери безин чок бооп турар. Интернаттарны хаап турарындан ада-иелерниң школаларга уругларын аппаар аргазы чок болу берген. ДХ-ниң Даргазы К. А. Бичелдей бо айтырыгже депутаттарның кичээнгейин угландырган. Кадарчылар аалдарын, сумуларны шуптузун кезиир чүве болза, ындыг уругларның саны чүс-чүс бооп турарын ДХ-ниң Даргазы чугаалаан. К. А. Бичелдейниң чугаазын ТР-ниң өөредилге сайыдының оралакчызы А. И. Очур бадыткап, чижектерни чугаалаан.

Хөй депутаттар бо айтырыгны шиитпирлээринге акшаландырыышкынны чогумчударын чугаалааш, аңаа харыы бээрин ТР-ниң Президентизиниң не-чаш талазы-биле чөвүлекчизи Л. С. Эрдыниевадан негээн. Мону шиитпирлээри-биле, не-чаш дугайында ТР-ниң Президентизиниң программазын езугаар акша-хөреңгини үзүп берген, ону күүседип турарын Л. С. Эрдыниева харыылаан. Ук айтырыгны ылаптыг медээ алган соонда катап чугаалажырып, саң-хөө айтырыын аңгы көөрүп депутаттар шиитпирлээн.

«Ада-иелерниң ажаалда-хайгааралы чок арткан уругларны камгалаар дугайында» ТР-ниң Хоойлузу база улуг чугааны болдурган. Ылангыя Хоойлунуң 16, 17, 18 чүүлдерин боттандырарынга акша-хөреңги негеттинип турарын барымдаалааш, ону чедир ажылдап кылырын көрген.

Сессияга өске-даа Хоойлуларны хүлээп алган.

Михаил ДУЮНГАР.

АВАДАН ХАМААРЖЫР

Чоннуң амыдырал-хандырылгазының деңнелиниң кудулап турары-биле аарыг төрүттүнүп турар уругларның саны көвүдеп турар. Ооң-биле кады өлүг төрүттүнер чоруктар эвээжевейн турар. Ону дараазында сан-көргүзүглер бадыткаар: 1994 чылда божудулга бажыңындан үнген 100 уругнуң 23 хуузу кадык деп санаттынып турган болза, 1995 чылда — 20 хуузу-дур. Кандыг аарыгларыл ол деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир. Төрүттүнген чаш уруглар, колдуунда-ла, бажыңда кемдээшкинниг бооп турар, өзүлдези четпээн, эрте төрүттүнер чоруктар база бар, кемниг төрүттүнген уругларның саны көвүдеп турары дүвүрелдиг болдуруп турар. Мындыг байдалды чугаалап тура, аарыг уругларның саны чыл келген тудум чүге өзүп турарыл деп айтырыгны тургузар ужурлуг бис. Ооң кол-ла чылдагааны — ие-херээженнерниң кадыының кошкаанда. Көрүп көрээлиңер даан, саттыг херээженнерниң 70—80 хуузунуң ханы четпес, 20—25 хуузу хоочураан аарыгларлыг боор, оларның 60—70 хуузунуң социал байдалы кошкак, оон-биле кады арагаже хандыгып турарлар база бар.

Баштайгы үш айда уругнуң кол-кол органнары болгаш системалары тургустунар, ынчангаш ие кижи аарыыр азы ажылының аайы-биле кижиниң кадыкшыл байдалынга хоралыг бүдүрүлге черинде болза, ол байдал төрүттүнер чаш кижиге ыяап-ла багай салдарлыг болур. Чаш уруг бодунуң өзүлдезинге эргежок чугула бүдүмелдерни иезиниң ханындан алыр болгай, ынчангаш ие кижиниң чиир аъш-чеми баксыраар болза, уруунарга ол багай болур, эргежок чугула витаминнерни, дустарны чедир албайн турары ол. А багай чемненип турар уругнуң өзүлдези кандыг болурун кижи бүрүзү билир болгай. Ынчангаш уруг-дарыг кадык болзун деп бодаар болза, эң бодуун эргежок чүүлдерни сагыыры чугула.

Бажыңда кемдээшкинниг уругларны кичээнгейге ап, баштайгы алды ай иштинде доктаамал эмнээшкин чоруттунмас болза, оларның аразындан соолунде барып инвалид болуп артып каарлар база бар.

Бистиң Кызыл кожуунда шак ындыг аарыг уругларны оларны божудулга бажыңындан үндүрген дораан эмнеп эгелей бээр бис. Олар, колдуунда-ла, бажыңнарындан кээп эмнедип турарлар.

Кожуун эмнелгезинде уруглар чыттырып эмнээр салбыр бар. 40 орунда янзы-бүрү аарыглыг уругларны чыттырып эмнеп турар, а 15 орунда невропатолог эмчивис О. К. Нурсат мунчурап аараан уругларны Скворцов-Осипенконуң аргазы-биле эмнеп турар. Эмнедир уругнуң хары бичии болган тудум, ол дүрген сегиичел болур, эмнээшкин дээштиг болурун практика бадыткаан. Инвалид уругларның эми халас. Кадык камгалал яамызы биске акша-биле дузалап турар болгаш эмнээшкин чорудуунга ажыглаар аппаратураларны чагыдып каап, ону удавас алыр боор бис деп манап турар бис. Эмнээшкинни шынарлыг чорударынга ол идиглиг болур.

Салбыр улуг, эптиг-даа болза, бичии уруглар чыттырып эмнээр талазы кыжын соок. Одалга системазында ол талазы-биле четпес чүүлдер бар. Келир кыжын байдал ындыг болбазын дээр болза, дарый хемчеглер алыры чугула.

Кадык салгал чүгле кадык ада-иеден төрүттүнер деп чүвени база катап сагындырбышаан, быжыг кадыкшылды күзедим.

Валентина ТҮЛҮШ.
Педиатр.

МАЛ—ТЫВА КИЖИНИҢ ЧОРГААРАЛЫ

Хууда бодал

Россия Федерациязында чорудуп турар төнчү чок реформалар тыва көдээ чоннуң амыдыралынга дорт салдарны чедирип турар. Ылаңгыя көдээ ажыл-агыйга реформалар колхоз, совхозтарны дүжүреринге чедирип, хууда ажыл-агыйже катап кирерниче чонну албадай берген.

Оон түңнелинде, реформаларның ажыктыг талазындан аңгыда, хора чедирип турар талалары база көстүп келген: мал бажы эвээжеп турар, чон акша-шалын албастаан, садыг-саарылга кылыр рынок тывылбастаан, көдээ ажыл-агыйга хереглээр техниканың, дериг-херекселдиң өртээ хемчээл чок улгаткан, малчыннарның социал хандырылгазы кудулаан.

Амгы үеде РФ-те көдээ ажыл-агый системазы буурап дүжүп турар. Бо адырны бурааткан кижилер — академик Абалкин (Горбачев үезинде), Е. Гайдар, А. Чубайс олар бөгүн ажылындан дүжүрткен болуп турар. Олар харысалгазын харыылаар ужурлуг тургаш, дезипкеннер-дир.

Ылаңгыя Е. Гайдар болза, ССРЭ эмин эрттир хөй тракторлар бүдүрүп үндүрүп турар деп буруудаткаш, ону соксадыр херек дээш, тракторлар бүдүрүлгелерин эвээжедип эгелээн кижи ол. А херек кырында ССРЭ 1988 чылда АКШ-тан 4,8 катап хөй трактор бүдүрүп турганы шын.

Ынчалза-даа, академик Аганбеянның шинчилээнин ап көөр болза, 1000 гектарга хамаарыштыр ССРЭ-ге — 12 трактор, Ирландияда — 144, Японияда — 476, Польшада — 77 трактор онаажып турар-дыр. ССРЭ үезинде тараа шөлү хөй турган-даа болза, хөй трактор негеттинмейн турган.

Е. Гайдарга америк тускай эртемниглер кончуг-ла угаан чок сүме берген: колхоз, совхозтарны тарады сывырар, оларның орнунга америк фермаларны тургузар деп, чүге дээрге оларда орулга чок, олар хөй-ниитиниң өнчүзү болуп турар дээн.

Үстүнде академик Аганбеянның анализин ап көөр болза, 1990 чылда ССРЭ турда, 29 муң колхоз турган. Оларның ол-ла чылда орулгазы 39 хуу болган-дыр. (Кончуг бедик түңнел!) Ядараңгай байдалда 500 колхоз бар болган. Ол болза бүгү колхозтарның чүгле 1,7 хуузу болуп турар. Ынчангаш америк тускай эртемниглерниң сүмези — бүзүрээчел кижилерни мегелеп чарлаан чугаазы-дыр ийин. А бистиң республикага колхоз, совхозтарның хөй кезии чүге орулга чок турганыл? Мен бодаарымга, колхоз, совхозтарның бүдүрүп үндүрген эъдин, сүдүн, дүгүн, алгы-кежин күрүне чиик өртек-биле (халас чыгы) садып ап, оларның өскээр садар эргезин хоругдап тургаш, өөделетпейн, хоозурадып турганындан олар сегивейн, өре-ширеге туттуруп, хожудаңгай байдалга турган.

Амгы үеде колхоз, совхозтар орнунга тургустунуп турар кооперативтер, эштежилгелер, МЧАЭ-лер, хууда арат (тараачын) ажыл-агыйлар ам күрүнеге чиик өртекке бараанын садар хөңнү чок апарган, а күрүне биеэги хевээр халас чыгы садып алырын кызыдып турар.

Саарылга чокта, орулга чок болуру чөп. Ынчангаш бараан саарар өске адыр азы рынок дилээр апаар болгай Россияже (база Тываже) капиталистиг делегейниң хөйле шынары багай, саарылга тыппайн чыткан, аъш-чем барааннары шургуп кирип келген болуп турар. Ол даштыкы барааннар Россияга аъш-чемниң 60 хуузу болур. Ону садар дээш орус рынокче саргы дег кадалып кире бергени ол. Россияның хамаатылары ол барааннарны садып алгаш, өске чурттарның аъш-чем бүдүрүлгелерин байыдып, а боттарының көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин хоозурадып турар. Мөөрейлиг саарылганың хоойлузу черле ындыг болгай. Кээргел билбес хоойлу! Баш удур белеткел чок ону ынчалбас турган.

Даштыкы чурттарның сайзыралы, улуг чедиишкиннери эртем-техниканың, чаа технологияның ажыдыышкыннарынга үндезилеттинген болур. Чаа технологияны кым бир дугаар ажыглап турарыл, ол мурнакчы бүдүрүлге болур. Тывада колхоз, совхозтар орнунга тургустунуп турар янзы-бүрү өнчүнүң чаа ажыл-агыйлары чаа технология ажыглаар аргалыг турар ужурлуг. Эртемниң, техниканың ажыдыышкыннарын ажыглавас болза, мөөрейге аштырар апаар. Ону чедип алырда, күрүне өртектерни таарыштырар ужурлуг.

Дээргилер Е. Гайдар, А. Чубайс өртектерни хенертен хостуг салыптарга, монополистер ону таарыштырып эгелээш, бажын ажыр байып алганда, сөөлүнде барып, монополистерге удур Хоойлу тургузарга, олар күштүг апарган соонда, тоор боор бе!

Чубайстар, Гайдарлар колхоз, совхозтарны сугже киир октапкан эштип билбес кижилерге дөмейлештир санап, сугга дүшкеннери дүжүп өлгей-ле, эштип үнүп келгеннери артсын деп, кара сагыштыг каржы чоруун чонга көргүскеннер.

Ылаңгыя хоорай биле көдээниң садыг саарылгазын арат (тараачын) ажыл-агыйлыг кижилерге таарымчалыг кылдыр тургускан болза, олар бөгүн дыка бай турар. Ам олар ажылдап турза-даа, үндүрүг оларны ядарадып тур. Техника, дериг-херексел өртээ оларга садып алыр арга чок кылдыр өзүп тур.

Тыва арат кижиниң ажыл-агыйы, амыдыралы, оон чурттап чоруур чери, бойдус байдалы өске областарда, крайларда, республикаларда тараачын ажыл-агыйлардан кончуг улуг ылгалдыг дээр мен. Бистиң кол ажылывыс — янзы-бүрү чүзүн мал ажылы болуп турар дээр болза, частырыг эвес. Мал — тыва кижиниң чоргааралы, салым-чолу, оон хостуг эргези, тодуг-догаа чурттаалгазының үндезини болуп чораан.

«Шын» солунну номчуп орарга, бөгүн көдээ ажыл-агыйның янзы-бүрү тускай эртемниг кижилерин дүвүредип чоруур чүве — мал бажының кончуг дүрген кызырлып турары, оон уламындан келир үеде амыдырал канчап барып болуру боор чорду ийин.

Чеден чылдар үезинде «Юность» деп сеткүүлден Соңгу чүкте чурттап чоруур ук черниң үндезин чурттакчыларының дугайында номчааным бир чүүлдү ам-даа утпаан мен. Ында Соңгу чүктүң биче буурай үндезин чурттакчыларының амыдыралы дыка баксырай берген, бис кырында келген деп бижээн чорду. Чүл дизе, олар шаанда морж, тюлень, песец аңнаар, балыктаар амыдыралдыг чораан. Олар часпас адар снайпер, үс-шевер, мастерлер чораан. Чамдыктары иви азырап, оларның-биле кады көжүп чораан. Ында тургустунган улуг нефть, газ бүдүрүлгелеринге олар ажылдавас болганнар-дыр. Ол чоннуң аңнаар, балыктаар ажыл-агыйын кызыгаарлап кааш, морж, тюлень аңнаарын сезоннуг кылдыр доктаадып каан. Сөөлүнде олар салгалдан салгалче дамчып келген чаңчылдарын, мергежилин чидирипкен. Ивилери черликсип чоруй барган. Олар колдуунда-ла таңныылдар, аштакчылар, олакчылар, кудумчу аштакчылары болуп ажылдай бергилээн-дир. Олар «оттуг сугже» сундуккаш турупкан. Оларның чаңчыгып калган, чиг чорааны морж, тюлень, балык эъдинден кылган үстүг, витаминниг аъш-чем-даа читкен, ам олар аарып турар апарган деп бижээн чорду.

Дүшкен СЭКП-ниң ТК-зы Соңгу чүкте чурттап чоруур биче буурай чоннарның амыдыралын экижидер, оларны камгалап алыр дугайында каш-даа доктаал үнгенин чон утпаан-на боор. Ынчалза-даа оларның амыдыралы онза өскертинмейн турган. Ам харын бо чаа үеде Соңгу чүктүң биче буурай чоннарынга аңнаар, балыктаар эргени катап эгидип берген болуп турар-дыр.

Тыва кижи өдээнде малдыг болгай. Бойдустан улугла хамаарышпас апарган. Херек апарганда, ол бодунуң малын дегергеш, чемненип аар, малдыг кижи чоргаар чурттаар дээним ол. Ынчангаш мал бажын өстүрер, ооң уксаазын экижидери бистиң амыдыралывыс, келир үевис, национал камгалалывыс болур. Бөгүн Тывада сүт-бараан фермалары узуткаттынып турар-дыр. Сүт эң-не дүрген орулга киирип ап болур продукция деп чүвени көдээде кижи бүрүзү билир-ле боор. Ол хиреде фермаларны чок кылып турары ажыл-агыйжы эвес, угаан-сарыыл чок чорук дээр мен.

Арбычыга ДАРЖАА.
Пенсионер
Кызыл хоорай.

СУББОТА
Чечен өннери
ҮНДҮРҮЛГЕЗИ

ХЕМНИГ ЧЕРНИҢ ЫНАКШЫЛЫ

Чечен чугаа

(Уланчызы. Эгези № 81 «Шында).

Күстүң соогу хаарза-даа, Сайлык шыдавыже Каа-Хем унунда тырлып чыткылапкан даштар кырынче көрүп алгаш турган.

Чок. Байлаң-оол балык ышкаш эштип үнүп келбээн. Каа-Хем күчүлүг чалгыглары-биле паромчузун хойлапканзыг, кымга-даа көргүспейн «шыгжап» алгаш чыдыпкан. Сайлык, эжин ышкынган черинден ыравас аңгыр ышкаш, Каа-Хем унунда кежиг аксынга боду билбейн чорда-ла, буттары эдертип, чүрээ чедип келир болу берген.

Сайлык сагышсырап баксыраш, арып-доруп-даа келген, эш-өөрүнүң аразынче-даа кирбестээн. Аъш-чем сагышка кирбес. Анаа-ла дириг мөчү болу берген. Чоок эш-өөрү: «Өлүм-биле кады өлүр эвес, арткан кижи амыдыралындан салдынмас...» дээр. Сайлык ынакшылынга бердинген кыс, ынак эжи Байлаң-оолду өлүг чыдырда көрген эвес. Ооң карактарынга ынааның: «Суглуг черниң Сайлыы сен-не манап турзуңза, хемниг черниң Байлаңы ыяап сеңээ чедип келир» — дээш, шимчеп бар чораан паром кырында сөөлгү катап бар чыдары, сөөлгү алгырып четтиккен үнү ыравайн артып калган.

Сайлык Суглуг-Хемге өскен. Байлаң-оолдуң төрээн суурунга ада-иезиниң ажылының аайы-биле көжүп келген. Онгу классты маңаа доосказ, өске чамдык эш-өөрү-биле суурунга ажылдаары-биле артып калган. Кезек аныяктар чайын сигенге, тараа ажаалдазынга ажылдап турганнар. Кышкы үеде малчыннарга дузалап, сакманчылаар, оон улаштыр өөренир дишкеннер. Ындыг күзел-биле ажылдап эгелээш, хемниг черниң паромчузу Байлаң-оолга, суглуг черниң кызы чүрээн берип, адырлыр арга чок чалыы назынының какпазынга кактырып, дезер арга чок сыдымынга төрепчилеткен. Чараш, чазык, амыдыралдың чаа-ла эргинин артап олурар уруг, ол какпаже боду изиг күзели, иттинген ынакшылы-биле киир кылаштай берген. Ынакшылдың сыдымындан ол чаштынып деспээн. Ам кайыл, какпаны салып, сыдымны октаан кара чаштыг, сергек карактарлыг оол эстип чоруп, Сайлыкты мөңгези-биле кагганы ол бе?..

Чок. Чок! Сайлыктың чүрээнге ындыг бодал кирбес. Чок. Чок! Сайлыктың арыг ынакшылы ону мөңгези-биле кагбас. Байлаң-оол хемден, байлаң ышкаш, эштип үнүп келир. Сайлык хем эриинге тура, чүгле ону бодаар. Сайлык кандыг-бир чүвеге чүдүүр, азы меге бүзүрел кылыр сеткилдиг чорбаан, чорбас-даа. Чүгле ам элдеп, Байлаң-оолду чону күстү өттүр хемден дилээш, тыппаан. Ооң өлүг мөчү болу бергенин көрген кижи чок. Ынчангаш-ла боор, Сайлык ынакшылын ышкынганынга ылап-ла бүзүревээн. Хемче көрүп алгаш тура, кыс анаа-ла бир билдинмес күш өртемчейде бар боор деп бүзүрексээр-даа, Байлаң-оол читпээн, чаа-ла тутталып чыткан дош аразындан тоол, киноларда дег, тура халып-даа кээр ышкаш кылдыр бодагылаар. Чок болза, бо-ла бүгү карактарынга көзүлген, дыңналган чүвелер: хемде хат, паром, паромнуң үзүлген демир удазынының даажы, Байлаң-оолдуң сөөлгү алгызы чүгле Сайлыктың коргунчуг дүжү боор, ам-даа уйгузундан оттуп чадап чыткан ышкашсыг, кысты чүүл-бүрү бодалдар кужактап алгаш салбастаан.

Ол-ла бодалы-биле Сайлык хем эриинге өскүссүрээн аңгыр ышкаш, өйлеп-өйлеп чедип кээп, коргунчуг дүштүг уйгузундан оттуп чадап, кандыг-бир буянныг күшке бүзүреп, хемден үне халып кээр байлаңын манап, ынак хеминден ынакшылын негеп чеде хонуп келген болур.

Каа-Хем Сайлыктың караанда муңгаралды, чүрээнде кударалды эскербээнзиг, чалгыглары-биле эриктерин часкап, чоннуң ижинге чорук, кежиг болуп чытпышаан.

«Өлген-биле өлүр эвес» деп чүве ол-ла ыйнаан. Паром кежиг биеэги-ле черинде турбушаан. Чүгле паромчу Байлаң-оол турда дег чүве кайда боор. Хем ол чарыы кежип, совхоз ижи бүдүргеннер хилинчээн көрүп эгелээннер. Паром эртенги үеде орай ажылдаар, кежээ эрте-ле өртеттине бээр, дүштеки чем үези шуут билдинместээн. Чүгле бүдүн чартык ай иштинде паромчу кылдыр үш-дөрт-даа кижи солушкан, ажыл шуудавастаан. Паромга ийи кижи ээлчештирген, ажыл чүгээр эгелезе-даа, дөмей-ле хилинчектиг «аарыынче» кирген. Чүгле Байлаң-оол дугайында чоннуң чаагай, хүндүткелдиг сактыышкыннарын хемниң чалгыглары хойлап алгаш бадып турган...

Сайлык эрикте бо-ла көжээлендир турупкан турар. «Суглуг черниң Сайлыы хем чокта чурттай-даа бээр ыйнаан, а хем Байлаңы чокта ол чурттап шыдавас болганы ол ирги бе?» деп бодапкаш, Сайлык кортканындан дидирей-даа бээр. Сайлык Байлаң-оолга ынакшый бергеш, хемге ынакшый бергенин ам эскерген. Байлаң-оол ажыл соонда сугже «мойт» кылдыр кире халый бергеш, мага хандыр эштип-эштип үнүп келгеш алгырар: «Сайлык, магалыын аар, төрээн хемниң бүдүн хүннүң шылаг-човаан соя тыртып алгаш барганзыг, серген, секперей бердим, магалыын аар, хем чок болза, кижиге чурттаары дыка берге боор аа?»

Хем чок болза, чурттаары берге болбайн канчаар. А Сайлык хемниң оглу чокта чурттап шыдаар ирги бе?

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.
(Уланчылыг.)

ТОЖУЛАРНЫҢ КОЖАҢНАРЫ

Тожу чонунуң кожаңнары болза, Тываның кайы-даа булуңунга үр үеден бээр ырлажып келген, ам-даа ырлажып турар кожаңнарынга аян-хөөн талазы-биле элээн демейлешкек. Ынчалза-даа чурттап турар чер-девискээринче колдады угланган. Черинге кижиниң хамаарылгазын, хандыкшылын, ону кандыг үнелел-биле билип турарын уран чогаадыг аргазы-биле илередип келген. Эргидеги-даа, амгы-даа тожу кожаңнарда тус черниң улузунуң амыдырал байдалын, бойдус чурумалын, аң-меңин, малын, хонаштурлааның дугайын чугаа-домааның аайы-биле «ийне» «ыйнаан», «боор оң», «эр» чижектиг сөстер ажыглап, илередип турар.

Шырак чарың эзертеп ал,
Чыварлыгже диңнээй бис, эр.

Эдер чарың эзертеп ал,
Ээр-Мээсче диңнээй бис, эр.

Шилип тургаш эзертеп ал,
Шивит-Тайгаа аңнаай бис, эр.
Ховар дээнден тырта шаап ал,
Холаганга аңнаай бис, эр.

Кудургалыг хайдыңында
Куу-Чазы хонажым бар.
Казас хемим эриинейде
Кара дыттыг хонажым бар.

Чылыг чүвем — одаам-на ийне.
Чылгыр чүвем — чарым-на ийне,
Чары мунуп, одаг ээлеп,
Шаг-ла болган оол-ла ийне.

Турум черим — турлаам-на ийне,
Тулган хөлгем — чарым-на ийне.
Турлаг ээлеп, чары мунуп
Шаг-ла болган оол-ла ийне.

Кара-Төөттүң хадызының
Кара-кужун аалдаар бис бе?
Кара-кужун аалдап алгаш,
Кадайывыс өөртүр бис бе?

Челе-Дыттың кезек хайдың
Чечен кужун аалдаар бис бе?
Чечен кужун аалдап алгаш,
Чеңгеңерни өөртүр бис бе?

Алексей НУГУУРАК.
(Уланчылыг).

ЭРЗИН ХЕМИМ

Эзир-Уя тайгазындан
Ээргииштелип ужуп келир.
Эзир куштуң оолдаар чери —
Эртинелиг Эрзин хемим.
Чойган, пөштер, чодураалар,
Чыжыргана, чигир-сиген
Эриктерин шыва алган
Энерелдиг байлак Эрзин.
Уран, алдын, курлавырлыг,
Улар куштуң турум турлаа.
Уруг эжим болчаар черим —
Ужарларлыг шапкын Эрзин.
Адыг, сыыннар шөлээн оъттаар,
Артыш, шаанак, чимискаттыг.
Убса-Хөлче шөлээн аккан
Узун көстүр Эрзин хемим.

Константин ХАНГАЙ.
Эрзин суур

КОЧАЛДА БАЙЛАҢ

Дембирекке ава далаш,
Демир-хууңну тутсу каапкаш:
— Хемден барып суглап эккел,
Кежээкейим, халы деп-тир.
Кудургайны куду алзы
Кушталдырып маңнап баткаш,
Сугну ускаш, далаш-биле
Сууду базып чанып орган.
Орук ара дыштаныр дээш,
Оол кезек доктаай берген.
Канчангаш-ла суунче көргеш,
Карааңга шуут бүзүревээн:
Кылаң сугда бир-ле чүве
Кырлаңайндыр самнап турган.
Топтап көрген, сүлде-ле бо,
Докпак-байлаң болган иргин.
Суугу оду кыва берген,
Суглаан оглу сураг баарга,
Ону көрүп ава үнген,
Оозу дүш чок шыкта орган.
— Оглум, дүрген сууң эккел,
Одум төндүр кывар четти!
Дембиреги сырбаш дигеш,
Дедир хемче углай баскан.
Хемче сугну саарыпкаш,
Кезек када көрүп тура:
— Арыг сууңга эштиг-өөрлүг,
Амыр-тайбың эштип чор!
— дээн.
Оол катап сугну ускаш,
Авазынга эккеп берген.
Орук ара болган чүүлду
Амырап-ла хөөреп орган.
— Байлаң күжүр оранынга
Хостуг, чоргаар чорзун, оглум!
Кончуг шын-дыр, харын — дигеш,
Бажын суйбап эргелеткен.

Биче-оол САТ.

Огородчуга сүме

ПОМИДОР

Помидорну чамдык улус, ылаңгыя кырган-лижең апарган улустарнын хой кудуруунга деңнээри чоптуг хире. Ынчангаш ону ажаары база бир янзы негелделиг культура.

Ону доктаамал, биригээр чугаалаарга, хүннүң суггарары негеттинер. Одуруглар аразын үргүлчү үлдүредир. Доктаамал эвес суггарар болза, изиг хүннерде помидорнун чимистери чарлып, азы чымчап, ирип, аарып болур. Ынчангаш помидорну олурткан соонда, он хонук эртерге, ону тускай эзилдириг-биле немей чемгерери албан.

Помидорну немей чемгерер эзилдиригниң составы мындыг: бир кочал кургаваан, өл инек мыяан. 10 кочал сугга эзилдирип алгаш, суггарар. Оон аңгыда, кочал чартыы куш одээн 10 кочал сугга эзилдиргеш, суггарар. Ийиги чемгерилгени база-ла 10 хонук эртерге чорудар ужурлуг, бо удаада эзилдиригниң составы барык-ла үстүнде айытканывыска дөмей, ынчалза-даа оон бичии суук болза улам эки.

Алексей АЛЕКСЕЕВ.

КИДИСПЕЙНИҢ ЧУГААЗЫ

● Төөгүнүң арыннарындан ●

Бо берге ужудуушкунуң дугайын Тываның баштайгы ужудукчузу Чооду Кидиспей даалгадан келгеш, чүгле Ховалыг Доктугашевич Хопуяга чугаалаан чүве-дир. Мен кажан Рязань областа Совет Эвилелиниң Маадыры Тарал аттыг ужудукчулар училищезин 1952 чылда дооскаш, ажылдап турумда, Ховалыг Доктугашевич меңээ чугаалап берген.

—Аныяк кижи-дир сен, оол, бистиң бирги ужудукчувус даалганы кончуг угаангыр, сагыңгыр, шиитпирлиг күүсеткени ол-дур ийин. Булут, чаъстыг чүве көзүлбес үеде бойдустуң халавындан амыр-менди аргаланып, озал-ондак чок уштунуп келгени — маадырлыг чорук-тур, оон үлегер алыр, ону сактып чоруур ужурлуг сен — деп, Ховалыг Доктугашевич меңээ чагып орган чүве.

Чооду Кидиспей чугаазын мынчаар эгелээн:

— Сактырымга алды айның ортан үези ышкаш. Дээрни кара булуттар дуй алы берген. Тайга баштарындан чавызап бадып келген булуттар туман-биле холушкаш, бар чыткан оруумну дуй алы берген.

Тоора-Хемден үнеримде, булуттар сыннарның эң бедик баштарындан-даа бедий берген, дээр ханызында астына берген турган чүве-ле болгай. Булуттар бо хире бедик турда, черде хат-салгын база чок боор, бо хире магалыг турда, чүге ушпазыл деп бодал-биле самоледумну белеткей берген мен.

Сумкамда чыткан, Тываның чурт чуруунда Тоора-Хем — Кызыл аразының баш бурунгаар шыйып каан агаар оруун каш удаа көрүп таныштым-даа. Эң чавыс арттарның кыры-биле ужуп эртерин картада кызыл шыйыг-биле демдеглеп каан турар чүве болгай. Маршруттан өскээр барып болбас, эң чавыс черлер ол. Оон ыңай чурт картазында маршрутту эдертир черниң хевир, байдалын ыяк сактып алыр ужурлуг. Агаарга ужуп чорда кандыг-бир таварылгага болу берзе, маршрут чоогунда оймактарга азы шөлчүгештерге самолетту хондурарынга ындыг белеткел дузалаар чүве.

Ужуп үнүптүм. Долгандыр көрүп чорааш, агаарда онза өскерилге болбаанын эскердим-даа. Мөөн-Хөлче углааш, улам-на көдүрлүп ор мен. Ол хөлдү тавартыр, Таскыл (картада ынчаар бижээн) сыннарының, тайгаларының эң чавыс черлерин эртип келгенимде, сагыжым ажып келди. Чавызавайн-даа, бедивейн-даа ушкаш, академик Обручев сыннарының эң чавыс черинин уунче чоруп ор мен. Ол чавызаашты ажып алырыңга, оруңга моондактаар чүве чок чыгыы апаар болгай. Дээрже улам бедип орумда, өрү-куду октаашкыннар (чайгаашкыннар) чок боорга, таалай берген ужуп ордум ийнен.

Дээр ханызынче улам бедээнимде, агаарның байдалы бичелеп өскерлип орар хире. Бедик хемчээр приборну көөрүмге, арт кырындан 300 метр бедий берген болдум. Улам бедиирин соксааш, дорт ужудуушкунче кирдим. Хөлдү эрткеш, дүү ыракта барааны көстүп чыткан соңгу-барыын чүкте дээр ханызында астына берген булуттар хөделип, дүргектелип, сыннар баштарынче чоорту бадып эгелээнин эскерип каан мен.

Ийиги артты эки эрткеш, дараазында ажар арттың чавызаажынче бурунгаарлап ор мен. Соңгу-барыын чүкте дээрниң байдалы мени ылап-ла дүвүреди берген. Сыннар баштарында булуттар бедиктерге дээр-дегбес чавызап бадып турлар. Агаар көзүлдүр-ле баксырап келген. Самолетту ыңай-бээр чайгаары дам барган.

Дагларның бедик баштарын булуттар чавыдактап эгелээн. Долгандыр хайгаарап көөрүмге, бажым кырынга турган булуттар дыка чавызап келген болду. Хаттың күжүнүң улгадып турарын самолеттуң бурунгаар шимчээшкини-биле деңнеп көөрүмге, дыка оожумнай бергенин кайгадым. Булуттар улам чавызаарга, туман-чаъзы арттарны дуй ап кел чыдыр. Байдал бергедеп орза-даа, арт кыры дуглалбаанда, ону ужуп ажа бээр боор мен деп бодал-биле бурунгаар чүткүдүп ор мен оң. Ынчалза-даа булуттар арт кырынга дээр-дегбес бады келген.

Агаар оруу шуут-ла дуглалы берген. Орук ам-даа ырак. Долгандыр булуттар, туман, чаъс бүзээлеп келген. Сугта киргенде бызаа сугжу дээн ышкаш, бачыттыг ындыг үе дүрген шиитпир үндүреринче мени албадапкан. Бирээде, чоруп орган уум-биле үр үеде чоруп болбас, дагларга чылча үзүп болур, ийиде, дээр ханызынче дүрген көдүрлүп шыдавас сен, ам безин бедии дыка улуг, ындыг бедикке моторнуң күжү база эвээжээр, үште, хаттың күжү улгаткан. Мындыг түңнелди кылганым ол. Булут аразынга чаңгыс угланыышкын-биле ужар болзуңза та чүү оранче «сөөртүп» апаар чүве.

Бо бүгүнү көргеш, чаңгыс түңнелге келген мен: адаанда чер багай көстүр болза, черни чидирип болбас дээш, чоорту чавызап эгеледим. Чер аайы-биле угланып, самолет чалгынының, моторнуң ол-бо талаларынче көөрүмге, бүлүртүң-не чүве. Кабина шилинге дегген чаъс суу улам калбарып каарга, шуут көзүлбес мындыг. Чырык шүүр карак шили чүве көөрүнге ажыглаттынмас херексел болду. Чүгле чалгын, мотор уун ажыглап, чавызап ордум. База-ла 10—15 метр черде чүве көстүр.

Кончуг улуг серемчилел-биле бадып келгеш, черниң рельевин барымдаалап, өрү бедип, куду чавызап, ояр черни оюп, самолеттуң дүргенин эң адаккы хемчээлге оожумнадып алдым. Бичин-ле чазар болзуңза, хамык чүве буруудааны ол. Бедик хемчээр херексел 60—70 метр бедикти айтып чоруур болду. Чаъс улгадып, чүве көстүрү баксырап кээрге, чадаң үнүштер кырынга дээр-дегбес чавызап кээр таварылгаларда-даа турду. Эң-не дүвүренчиг берге үе ол, арын безин изиргенип келир, оон кедерезе мага-бодуң өл-шалбаа кылдыр деридип кээр чораан.

Бир улуг сагыш салыр чүве самолет курудуунда киль, стабилизатор. Ужудуушкун үезинде самолеттуң хөрээ бедик, кудуруу чавыс байдалга турар таварылгалар бар, ынчангаш кандыг-бир чүве кыры-биле ужуп эртерде ол черни эрткенин ыяп-ла хынаар апаар.

Ынчап бергедеп чорааш, бир бичии хемчигештиң уну-биле, 60 — 70 метр бедикке ужуп ордум. Суг унунуң ол-бо талаларынче ээрде стабилизаторну-ла камгалап чордум. Хем уну-биле ужарга моондактар чок, оозу эки чорду. Мынчап чорааш база бир хемчигешке каттыжа бердим. Хемниң коридору бичии алгый берген. Караам чырып ор. Хем кыры-биле бадып орумда, чаъс чүгээртеп, аязыр хөөн кирип орган. Бичии болганда, база бир улуг хемге каттыжа бердим. Бии-Хем ол болган-дыр ийин. Булуттар чыдып каап, дээр аязып келген. Хемниң эриктери тода көстүр апарган. Хем кыры-биле бадып орар кижи болгай мен деп сактып келгеш, чоорту көдүрлүп үнүптүм.

Алексей ЧИМИЙ-ООЛ
дыңнап бижээн.

АВТОРДАН: самолет-биле ылаңгыя агаар багайда, тайга-сыннарга, оон туржук, хем уну-биле ужары шуут хоругдуг, ону хажыдыышкын деп санаар турган. Тываның баштайгы алдарлыг ужудукчузу бодунуң ол үезинде сагыңгыр кара угааны-биле улуг бергедээшкинден чайлааның амгы ажык-чарлыг үеде чугаалаары ажырбас деп бодааш, хоочун башкым, дагдыныкчым Ховалыг Доктугашевич Хопуя алдарлыг ужудукчу Чооду Кидиспейниң чугаазын меңээ дамчыткан, ону номчукчуларга таныштырып турарым бо.

Бодум пенсияда мен. Амгы үениң аныяк ужудукчу оолдарынга Чооду Кидиспейниң езулуг-ла маадырлыг чоруунуң дугайын үргүлчү чугаалап берип, мындыг таварылгаларда канчаар хөделирин чагып чоруур мен.

Анекдоттар
ХӨКТҮГ
ЧУГААЛАР

ТААКПЫЛААРЫ— КАДЫКШЫЛГА...

Таакпы дээнде амы-тынындан-даа чалданмас ийи оңгүк ужуражып келген. Бирээзи чугаа аразында оскезинге мынча диген:

— Таакпылаары хоралыг, кадыкшылга айыылдыг деп ССРЭ-ниң Кадык камгалал яамызы тайылбырлап, сагындырып, бисти коргудуп, шаг болду чоп, ынчалзажок сен биле мен-даа эвес, бир дугаарында ол боду буурап дүштү шээй.

* * *

Ашак, кадай кудумчуга чоруп олурганнар. Ол аразында аныяк эр кижиниң «Таакпылаары — кадыкшылга хоралыг» деп бижиктиг плакат азып турганын көрүп кааш, эр кижи оон:

— Ылап-ла хоразы четсин дээр болза, чежени тырттырып, билир силер бе? — деп айтырган.

* * *

— Кадайым менден чоруй барган болгай — деп, бирээзи эжинге чугаалаан.

— Чүге ынчап бардыңар?— деп, өскези удур айтырган.

— Сигарет садып алыр дээш үнгеш, ол хевээр ээп келбейн барган. Ону чүү деп бодаар сен?

—Ындыг болза, мен база кадайымны таакпыладып өөредип каайн.

* * *

Ачазы оглун:

— Таакпы садып эккел дээш, сени магазинче ам база чоруттум, чүге куруг келдиң — деп чемелээн.

— Магазинде «он бирден ыңай садар бис» деп чарлал азып каан-дыр деп сеңээ чеже катап чугаалаар кижи мен, билбес эвес сен, мен чаа-ла 8 харлыг ийик мен— деп, оол тайылбырлаан.

* * *

— Элен, кай сен таакпылаар кижи сен бе?

— Ашаам сургакчылап чорааш, бажыңга келгеш, тыртып каап таакпы артынчызы тып алган олчаан тыртар апарган болгай мен — деп эжинге чугаалаан.

* * *

Сталин таакпылаар даңзазын чидирип алганын Берияга дыңнаткан. Даңзазы тыпты бергенин даартазында Сталин дыңнаткан.

—Ол херек дээш 25 кижини тудуп хоругладым, очүүн шупту бердилер — деп, Берия дыңнаткан.

* * *

Чукчага паспорт тывыскан. Бир хонук эрткенде келгеш, база катап чаа паспорт дилээн.

—Ийи паспорттуң сеңээ херээ чүл? — деп, оон айтырган.

—Канчап херек чок боор чүвел, чукча таакпылаай — деп, дүште-даа чок харыылаан.

* * *

Бир албан черинге кирип келген кижи: «Маңаа таакпылап болбас!» деп бижиктиг чарлал номчааш:

—Аа! Ындыг болза, маңаа чүгле ижип болур чер-дир— деп түңнээн.

Парлалгадан алган.

«Балгазынның кежээлери»

Болган таварылга

Бо делгереңгей апарган ыры мээң бир шүлүүмнүң адыдыр. Ол шүлүктү кажан, каяа, канчаар бижээнимни аныяктар менден сонуургап айтырып турарлар.

1959 чылдың төнчүзүнде мээң оң талакы будумнуң доңмек бажынга хоочурап чораан соок аарыы улам кедереп эгелээрге, сөөк аарыглары эмнээр салбырга мени чыттырып алды. Ынчап ол эмнелгеге Каракайлар дээр өг-бүле шыырак эмчилер ажылдап турган. Олар мээң аарыымны шинчип көргеш: «Чүгле кезер, оон өске арга чок-тур» деп түңнелге келгеннер. 1960 чылдың бүдүүзүнде мээң будумну кести, чеди хонганда, Балгазын санаторийинче чорудупкан. Ынчап 36 харлыг турдум.

Санаторийге эмнедип турар үемде хөрээмден эгелээш, ийи чодаларымга чедир гипстеп каан, дыка берге байдалга турдум. Ажыы-биле чугаалаарга, даш иштинде бектеп каан ышкаш болур чораан. Назын аныяк болгаш-ла, амыдыралдың берге шылгалдазын шыдап эрткеним ол.

Шүлүк чогаалынга бичиимде-ле хандыкшылымны бо берге байдал безин соксадып шыдаваан чүве. Мага бодум шимчей албас кылдыр гипстеткен-даа турган болзумза, бижиттинеринге, номчуттунарынга хандыкшылымны салбаан мен. Ону санаторийниң сестралары эскерип кааш, ийи талазында дөрт дугуйларлыг тускай бедик демир столду идип эккеп бээр апарганнар. Ынчалдыр-ла бажым адаанга сыртыктар салдырып алгаш, бижиттинип олурумда, колдуктааштыг уруг чанымга келгеш: «Балгазын» санаторийниң дугайында шүлүктеп бижип көрүңерем» деп дилей-дир. Ол уруг оорганының кол-белдириин кестирген. Эрзин чурттуг, тыва шүлүк чогаалының үндезилекчилериниң бирээзи Василий Эренчинниң уруу болду. Ооң дилээн езугаар санаторийниң дугайында шүлүктү бижиирин оралдажып кирипкен мен. Чартык ай хире болганда, шүлүктүң кол өзээн мүн-не бүдүрүп апкан мен. Ону «Балгазынның кежээлери» деп адап алдым. Ойталап чыдып алгаш бижээн хол үжүүнүң үндүрүккирик багайын чүү дээр. Демги уруумдан (адын Лиза дээр ышкаш чүве) арыг кылдыр бижип бээрин дилээримге, ол-ла хүннүң кежээзинде шүлүүмнү чараш, шевергин холунуң үжүү-биле бижээш, эккеп берди.

Алды ай болган соонда, балыг черлерим эттине бээрге, гипсти адырып каапты. Ам хадылар аразынга колдуктаашты селгүүстеп кылаштаар аргалыг болу бердим. Демги Лиза Эренчин өөрү-биле кады мээң чанымга чедип келгеш, хөөрежип олургулаар-даа апарган. Лизаның ачазы Василий Эренчин мээң оом иштиниң төрели болду. Оон бээр-ле Лиза мени төрелзинип, «честей» дээр апарган чүве. Бөлүк уруглар ынчап мээң чогаадып каапым «Балгазынның кежээлери» деп шүлүктү бир таарыжыр аялгага ырлажып олургулаарлар-даа чүве ийин. Ооң мурнунда ол шүлүктү солуннарга-даа, «Улуг-Хем» альманагынга-даа парлатпайн чораан мен. Сөөлүнде 1979 чылда мээң «Мөңгүн соңгуннар» деп номумга ол шүлүк үнүп кээрге, Ростислав Докур-оолович Кенденбиль номчааш, аялга бижиир деп турганын харын дыңнаан мен.

Ынчанмыже ол бодунуң чай чогундан-на боор, шүлүктү бодунга элээн үр үеде туткан кижи. Чүгле күскээр кыжын чок апаарының мурнуу чарыында Улуг-Хем ол чарыында дачаларже автобуска бар чорааш таваржы бээримге, «Алды чыл хире шыгжап келгеш, ам-на бир чүве бүдүрүп алдым, филармонияга берип каар мен, артистер ырлай бээрге, дыңнаар сен» дээн. Ол хевээр-ле Ростислав Докур-ооловичиге ужурашпайн барган мен. Ооң «Балгазынның кежээлеринге» бижээн аялгазы та канчап барган, олчаап дыңналбаан ийин.

«Балгазынның кежээлерин» «диргизип» каан аныяк композитор, танывазым Владимир Серенге өөрүп четтиргенимни илередип, ам-даа хөй чедиишкиннерлиг болурун күзедим. Чаңгыс хомудап чоруур чүвем бар. Композиторлар бижээн аялгаларының ортээн төледип ап турар, а сөзүнүң авторлары хол куруг артып турарлар.

Виктор САГААЙ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

СОРУГ МАНААШ, СОТКА...

Бир черге болган таварылганы чер-черниң чугаа диалектиказының аайы-биле улам «сайзырадып» чугаалажып чоруурун бо-ла дыңнаар мен. Ооң тодаргай бир чижээ мындыг.

Кадыр-Мээстиң кайгамчык чараш ыйгылаажынга чайлаглап орган Биче-оол өөнге хөлестеп чыдырда, ыды ээргеп. — Кым келди ирги, шай чылыдайн, көрүвүт, уруум — дээш, изиг-демирин одап олурда, уруу кирип келгеш:

— Ийи кижи кылаштажып олур, узуну кончуг, шоодайларда чүктешкилиг чүвелер-дир-ле — дээн.

— Аа, дүүн хоорайга чорааш, садыг шагындап озалдааш, хлеб чагып каан кижи мен. Иван биле Сидор боор. Хлебке четтиккен-дир бис, хөөкүйлерге — дээш, Биче-оол одун чүшкүре-ле берген.

Дораан-на олар өгже кирип келгеннер.

— Экии, Биче-оол, ат (аът) бар, хлеб хөй, күш эки-дир бис чоруур-ла, соругга бичии улуур-ла, даарта келир, билдим?

— Билдим-билдим, Иван, араазай доруг аъдымны эзертеп бээйн — деп, Биче-оол харыылааш, аъдын эзертеп берген. Өгнүп, кожазы аалдарнын уруглары мунар араазай доругга Иван биле Сидор ушкажыпкаш, чортуп үнүпкеннер.

Баштайгы кежээ соругну Сидор манаан. Иван одагга артып калгаш, шөлээн улуп чыдырда, дүн ортузу хире үеде боо тог-ла дээн.

— Кончуг улуг кара аң келген, адарымга, бүдүрүй дүшкеш халыды, адыг боор магатчок, караңгыда сүрүшпедим, озалдыг болгай — деп, далаштыг чугаалаан.

Эжишкилер эртенинде соругга баарга, чүү-даа чок болган. Иванның шугулдаары-даа аажок болган. — Казыыр он дугаарлыг көстүк кедер менден безин дора, кадайын кадарып-ла чыткан дээре эш-тир сен, бо кежээ мен баргай мен, көөр сен аа, чаяазында чаа чаавааныындап кыдыра эвес чүведен ужурупкай мен аан. Хаарыктаар сек ийик сен, думчуун шоодай-биле дуглап ал — дээш, хая көрүндүр чыдыпкан.

Иван соругга барган, шала удумзурап бар чорда, шынап-ла, «аң» келген. Карартыр көстүр аңны каш катап шыгаап келгеш, мажыны баскан дээр. «Тарт» дээн даап үнгэн соонда, аң пет кээп дүшкен. Эртенинде чедип кээрге, элик-хүлбүс-даа эвес, а ушкажып келгени араазай доруун адып алган болган.

* * *

Бо таварылга Моон-Хөл чоогунга болган. Анайбан Кызылдан келген эжин хүндүлээш, кежээликтей чарыларып кошташ, далаштыы-биле чоруптарын эжинге сүмелээн. Анайбанның назы-хары улгады берген, черниң уун ылаңгыя соругну эки билир болгаш, кел сал-ла чүъгүн дүжүргеш, шай хайындырып орарып чагааш, боду боозун туткаш базыпкан.

Ыргак ымырааларның хөйүн чүү дээр, куу доозун на! Кижини шуут амыратпас. Соругга бүдүү чеде бергеш, белеткенип олурда, хөл кыдыында куу бараан көстүп келген. Кижиң оңгу артынга чыдыпкаш, кичээнгейин чардыктырбайн, көрүп орган. Кежээки туман дуй алып келген. Аажок улуг «сыын» соругга келгеш, довуракты чылгай-ла берген. Тожу оглу чазар боор бе, ылап шыгаагаш адарга, аң ол-ла черинге барып дүшкен.

Чеде бээрге, сыын эвес, а мунуп келген улуг чарызы боор-тур. Кижин ыглаптар часкаш, одаанга дүвү-далаш-биле маңнап келген.

— Аңы элбек магалыг-ла чер аа, үр-даа болбадың, шайывыс чаа-ла хайынды, улуг аң ужуруптуң бе? — деп, аалчы эжи айтырган.

— Аң боор бе, мунуп ооренгеним чаңгыс улуг чарым адып кагдым, хамык ужур сенде, сен келбээн болзуңза, чадыымга орар ийик мен-че, ам анаа орган херээ чүл, семис чары чүве, кежин барып сой, коштанып алгаш, чанар бис — деп, Анайбан кончуттуна аарак, чугаалаан.

* * *

Кунгуртугнуң Куулгулугга адазы оглу-биле барып, соруг манаан дээр. Ачазы оглун одаанга арттырып кааш, соругже кылаштапкан. Даңгаар эртен дээр хаязы агарар туржук, улам караңгылап келген. Кара булут дуй тырта берген. Ашак бир көөрге, улуг аң-даа келген. Даялап кааш, таваар одаанга кээрге оглу айтырган:

— Ачай, ат (аът) ос-сурар бе?

— Ос-су-раар оглум, чүге айтырдың?

— Боон тог дээрге, бир-ле аң тарт кылдыр ос-сурду.

Ашактың бажының дүгү адыйып келген, чүнү эндепкенин ол деп бодал оон бажынга чык дээн. Шынап-ла, хүрен аъды «кызыл-дус» чылгапкан болган-дыр ийин.

Алексей АЙР дыңнаан.

БОРИС ЕЛЬЦИННИ КЫЙГЫРГАН

МОСКВА. Кайгамчыктыг немец теннисчи кыс Штеффи Граф мырыңай чоокта чаа Францияның ажык чемпионадынга киришкеш, бирги черни алган. Ол «Дедис Кремлин Кап» деп маргылдааның директору Алексей Селиваненкону болгаш «Теннис кадар» деп сеткүүлдүң редакциязын дамчыштыр Штеффи Граф Россияның Президентизи Борис Ельцин-биле кортка (теннис ойнаар шөлге) ойнап көөлү деп кыйгырыгны кылган. Ол кыйгырыгның сөзүглели бо:

«Эргим дээрги Президент!

Удавас Силерниң-биле теннис ойнаар арганы алыр боор мен дээрзинге идегеп артым.

Силерге эң-не эки күзээшкиннер-биле, Штеффи Граф».

(«Советский спорт» солундан).

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң ынак ававыс Сесенмаа Салчаковна КҮЖҮГЕТ каш хонук бурунгаар 50 харлаан. Ававыс кара чааскаая бисти өстүрүп, кижизиткен. Бөдүүн биче сеткилдиг ававыс Ээрбек ортумак школазында поварлап ажылдап турар.

Эргим ынак ававыстың юбилейин таварыштыр аңаа чүрээвистиң ханызындан изиг байыр чедирбишаан, ажылижинге, амыдыралынга ам-даа чедиишкиннерлиг болуруң, каң дег кадыкшылды күзедивис.

Уруу Саяна, оглу Слава, ажы-төлү, төрелдери.

* * *

МӨГЕЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР!

Июль 6-да хүндүскүнүң 12 шакта «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң шаңналы дээш чаңчыл болган 128 мөгениң хүреш маргылдаазы Бай-Тайга кожууннуң төвү — Тээли суурнуң стадионунга болуп эртер. ШАҢНАЛДАРЫ:

шүүлген мөгеге 2 миллион рубль;

үжүүрлешкен мөгеге 1 миллион рубль;

3-кү, 4-кү черлерни ээлээн мөгелерни миллион акша шаңналдары манап турар.

Хүреш-биле чергелештир аът чарыжы, узун хемчээлге чадаг чарыш маргылдаалары база болур.

Шыырак дээн шаңналдар тиилекчилерни манап турар.

«Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редакциязы.

Телевидение

«Шын» солун неделя дургузунда телекөрүкчүлерге

(Июнь 24-тен 30-ге чедир)

Понедельник

ИЮНЬ 24

РНТ. БИРГИ канал

15.00, 23.15 МЕДЭЭЛЕР.
15.20 «Дидим чүректиг рыцарь».
15.45 Марафон-15.
16.00 Сылдыстар шагы.
16.40 «Элен болгаш ооң өөрү».
17.05 Джэм.
17.30 Спорт чели хонукта.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Тропиканканың чажыды».
19.10 Кидин түлүк.
19.35 Аялганы тып көр.
20.05 Бистер.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.45 «Херек кырында элдептиг-даа». Т/с.
22.45 Бут бөмбүүнүң дугайында допчулал.
23.35 Бут бөмбүү. Европа чемпионады. Шүүлде оюн.
01.45—03.30 «Чекист». Уран-чечен фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

17.15 «Дон Кихот». М/с.
8.00, 12.00, 15.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 Бөгүн...
8.25 Ажыл-ишчи Россия.
9.00 Фольклор фестивалы.
9.15 Орус лото.
9.55 «Римде час. Миссис Стоун». Телешии.
11.00 «Санта-Барбара». Т/с.
11.55 Шимчевес хөреңги садыы.
12.20 Ажыл-херек дугайында бодунуң бижээни.
12.35 Ийи халаптың белдиринде.
13.05 Телевизорну ажылдадырын утпаңар.
13.40 «Бойдустуң хааны». Б/ф.
14.15 Ажыл-ишчи Россия.
14.45 Уругларга медээлер.
15.20 Иванов, Петров, Сидоров болгаш өскелер-даа.
16.15 Хуулгаазын чемодан.
16.30 Музыкага ынакшыл-биле.
16.45 Мультфильм.
16.55 Камгалал албан чери-911.

«ТЫВА» канал

17.50 Мультфильм.
18.00 Марш-бросок.
18.10 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 Үндүрүг инспекциязы. Дорт эфир. Тел. 3-27-69, 3-36-71, 3-28-58.
19.20 ТЫВА ЧЕРДЕ.
19.45 Коллаж.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Санта-Барбара». Т/с.
21.25 М. Боярскийниң «доминозу».
22.00—00.30 «Өлүрүкчүнүң холдары». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

17.50 Мультфильм.
18.00 Дээрбектен бир базым.
18.30 «О.Т.» тележурнал.
18.40 Л-клуб.
19.25—20.00 Лидер-прогноз.

Вторник

ИЮНЬ 25

РНТ. БИРГИ канал

6.00 ТЕЛЕЭРТЕН.
9.00, 12.00, 15.00, 00.55 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Тропиканканың чажыды».
10.55 Чүү? Кая? Кажан?
12.10 «ДЕЛЕГЕЙ».
12.50 «Баш бурунгаар көрдүнмээн аян-чоруктар». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы.
14.00 Мультфильмнер.
14.25 Баштайгы көрүштен ынакшыл.
15.15 Пресс-экспресс.
15.20 «Дидим чүректиг рыцарь».
15.45 «Хөглүг КВАмпания» кварьете.
15.55 Мультитроллия.
16.10 Хуулгаазыннар, азы Синема.
16.40 «Элен болгаш ооң өөрү».
17.05 ...16 харга чедир болгаш оон өрү назылыглар.
17.30 Спорт чели хонукта.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Тропиканканың чажыды».
19.10 Кидин түлүк.
19.35 Аялганы тып көр.
20.00 Тема.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.45 «Федор «Кузькинниң амыдыралындан». Уран-чечен фильм.
01.25 МТУ-нуң хөгжүмнүг программазы.
01.55—03.10 «Гардемариннер, бурунгаар». 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

7.15 «Дон Кихот». М/с.
8.00, 12.00, 15.00, 00.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 Бөгүн...
8.25 Л-клуб.
9.10 «Санта-Барбара». Т/с.
12.20 Ажыл-ишчи Россия.
12.55 Ажыл-херек дугайында бодунуң бижээни.
13.05 Телевизорну ажылдадырын утпаңар.
13.30 Шимчевес хөреңги садыы.
13.35 «Анаа эвес концерт». Барымдаалыг фильм.
14.05 Мультфильм.
14.15 Ажыл-ишчи Россия.
14.45 Уругларга медээлер.
15.20 Иванов, Петров, Сидоров болгаш өскелер-даа.
16.10 Фольклор фестивалы.
16.25 Мультфильмнер.
16.40 Хөглүг салгын.
16.55 «Даартагыдан уруг».

«ТЫВА» канал

17.20 «Ералаш». Киножурнал.
17.35 «Содружество» телекаттыжыышкын көргүзер: Хакас ТВ.
17.55 Тыва ТВ-ниң 30 чылынга архивтен. Болчаг шагы. Бирги кезээ. Вл. Серен-оол.
18.35 МЕДЭЭЛЕР.
18.45 Аңчыларның чаңчылдары.
19.35 МЕДЭЭЛЕР.
19.45 Коллаж.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Санта-Барбара». Т/с.
21.25 «Хоорайжыгаш».
21.55 «Ынакшылдың кулу». Уран-чечен фильм.
23.40 «М-Пипл» бөлүк.
00.30 Хол бөмбүү. Делегей Лигазы. Түңнел оюн.
01.30—02.18 Делегей экранының сылдыстары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

17.20 Мультфильм.
17.30 Россия арын-шырайда.
18.00 Месяцеслов.
18.10 Европаның бут бөмбүүнүң талазы-биле чемпионадының хүн демдеглели.
18.25 Бөдүүнүнден бөдүүн.
18.55 Онза канал.
19.25 Оон аңгыда, чүү-даа чок...
19.40—20.00 Г. Старовойтова «удур хемчег».

Среда

ИЮНЬ 26

РНТ. БИРГИ канал

6.00 ТЕЛЕЭРТЕН.
9.00, 12.00, 15.00, 01.05 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 Мультфильм.
10.10 Тема.
10.50 Дириг амытаннар аймаа.
11.30 Аялганы тып көр.
12.10 «ДЕЛЕГЕЙ».
12.50 «Баш бурунгаар көрдүнмээн аян-чоруктар». 2-ги сериязы.
14.10 Мультфильм.
14.25 Баштайгы көрүштен ынакшыл.
15.15 Пресс-экспресс.
15.20 «Дидим чүректиг рыцарь».
15.45 Кактус болгаш К°.
15.55 До-ми-соль.
16.10 Джунглиниң кыйгызы.
16.40 «Элен болгаш ооң өөрү».
17.05 «Тет-а-тет».
17.30 Спорт чели хонукта.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Бистиң куяктыг поездивис». Уран-чечен фильм.
21.00 ҮЕ.
21.45 «Мөңгүннелчек шар». С. Немоляева.
22.50 Бут бөмбүү. Европа чемпионады. Шүүлде оюн.
01.30 «Шаандагы танго». Уран-чечен фильм.
02.35—03.45 «Гардемариннер, бурунгаар». 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

7.15 «Дон Кихот». М/с.
8.00, 12.00, 15.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 Бөгүн...
8.25 Ажыл-ишчи Россия.
9.00 Бөдүүнүнден бөдүүн.
9.30 «Миллиардер херээжен». Уран-чечен фильм 1-ги сериязы.
11.05 «Санта-Барбара». Т/с.
12.20 Ажыл-херек дугайында бодунуң бижээни.
12.30 Шимчевес хөреңги садыы.
12.35 Фольклор фестивалы.
12.50 М. Боярскийниң «доминозу».
13.20 Ажыл-ишчи Россия.
13.50 Телевизорну ажылдадырын утпаңар.
14.35 Мультфильм.
14.45 Уругларга медээлер.
15.20 Иванов, Петров, Сидоров болгаш өскелер-даа.
16.15 «Бодунуң үну». Барымдаалыг фильм.
17.05 «Даартагыдан уруг».

«ТЫВА» канал

17.30 Уругларга фильм.
18.00 Болчаг шагы. II кезээ.
18.40 РИКО көргүзер.
18.55 МЕДЭЭЛЕР.
19.05 Төрел салгалым. Эки турачы Оюн Төвуу. 1-ги кезээ.
19.30 Араттың үлүү.
19.45 МЕДЭЭЛЕР.
19.55 Коллаж.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Санта-Барбара». Т/с.
21.25 Спорт-мөөрей.
21.30 Боду режиссер.
22.15 Янзы-бүрү чылдарның музыказы. «Нирвана».
22.30 Шыргай джунгли.
23.00 Хол бөмбүү. Делегей Лигазы. Түңнел оюн.
00.00—00.30 МЕДЭЭЛЕР.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

17.30 Россия арын-шырайда.
18.00 Бөдүүн хамаатының айтырыглары.
18.10 Бодунуң оюну.
18.40 Алдыгы минниишкин.
19.10 Тиилеттирген коммунизмниң чурту.
19.40—20.00 Репортер.

Четверг

ИЮНЬ 27

РНТ. БИРГИ канал

6.00 ТЕЛЕЭРТЕН.
9.00, 12.00, 15.00, 00.30 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Тропиканканың чажыды».
10.05 Катки-хөг панорамазы.
10.30 Аян-чорукчулар клуву.
11.15 «Улу». М/ф.
11.40 Амданнаныышкын.
12.10 «ДЕЛЕГЕЙ».
12.50 «Баш бурунгаар көрдүнмээн аян-чоруктар». 3-кү сериязы.
14.05 Мультфильм.
14.25 Баштайгы көрүштен ынакшыл.
15.15 Пресс-экспресс.
15.20 «Дидим чүректиг рыцарь».
15.45 Лего-го.
16.10 Тин-тоник.
16.40 «Элен болгаш ооң өөрү».
17.05 Рок-кичээл.
17.30 Спорт чели хонукта.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Тропиканканың чажыды».
19.10 Кидин түлүк.
19.35 Аялганы тып көр.
20.00 Чүгле иелээ.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.45 «Банзай». Ужуралдарлыг комедия.
23.40 Обоз.
01.00 Россия эстрадазының сылдыстарының бут бөмбүүнүң клуву көргүзер.
01.30 «Гардемариннер, бурунгаар». 3-кү сериязы.
02.35—03.15 База катап оперетта.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

7.15 «Дон Кихот». М/с.
8.00, 12.00, 15.00, 00.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 Бөгүн...
8.25 Ажыл-ишчи Россия.
9.00 Бодунуң оюну.
9.30 «Санта-Барбара». Т/с.
10.25 Шимчевес хөреңги садыы.
10.30 «Миллиардер херээжен». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.
12.20 Ажыл-херек дугайында бодунуң бижээни.
12.30 Боду режиссер.
13.00 Телевизорну ажылдадырын утпаңар.
13.40 Ажыл-ишчи Россия.
14.15 «Улустарга тайбың». Барымдаалыг фильм.
14.45 Уругларга медээлер.
15.20 Иванов, Петров, Сидоров болгаш өскелер-даа.
16.15 Фольклор фестивалы.
16.30 Кенгуру.
16.45 Мультфильм.
16.55 «Даартагыдан уруг».

«ТЫВА» канал

17.20 Мультфильм.
17.40 Онза чараш Тожу чурттум.
17.55 МЕДЭЭЛЕР.
18.05 Чадаананың чадаганы.
18.35 «О» программа.
19.00 Хөгжүмнүг байыр.
19.40 МЕДЭЭЛЕР.
19.50 Коллаж.

«РОССИЯ» канал

19.55 Реклама.
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Санта-Барбара». Т/с.
21.25 Эх, оруктар.
22.00 Бут бөмбүү. Европа чемпионады. Шүүлде оюн.
00.30 «Паскали ортулук». Уран-чечен фильм.
02.20—03.05 Адамовтуң яблогу.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

17.20 Версталар (эрги хемчээл).
17.55 Месяцеслов.
18.05 Бөдүүнүнден бөдүүн.
18.35 Силерниң партнеруңар.
18.45 Сонгулдалар-96.
19.10 Янзы-бүрү чылдарның музыказы.
19.25 Оон аңгыда, чүү-даа чок...
19.40—19.55 Г. Толчинге «удур хемчег».

Пятница

ИЮНЬ 28

РНТ. БИРГИ канал

6.00 ТЕЛЕЭРТЕН.
9.00, 12.00, 15.00, 23.35 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Тропиканканың чажыды».
10.10 Чүгле иелээ.
10.50 Ойна-ла, гармонь.
11.25 Дегерези бажында барда.
12.10 «ДЕЛЕГЕЙ».
12.50 Баш бурунгаар көрдүнмээн аян-чоруктар». 4-кү сериязы.
14.15 Мультфильм.
14.25 Баштайгы көрүштен ынакшыл.
15.15 Пресс-экспресс.
15.20 Мультфильм.
15.35 «Бирээ, ийи — ажыг-шүжүг болбас». Уран-чечен фильм.
17.00 Үнелээшкин.
17.30 Спорт чели хонукта.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Тропиканканың чажыды».
19.15 Кижи болгаш хоойлу.
19.45 Хуулгаазыннар шөлү.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.45 «Ай чырыы» деп детективтиг агентилел».
22.50 Көрүш.
23.55 «Кара акула». Уран-чечен фильм.
01.55 «Гардемариннер, бурунгаар». 4-кү сериязы.
03.10—04.45 Александр Вертинский.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

7.15 «Дон Кихот». М/с.
8.00, 12.00, 15.00, 00.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 Бөгүн...
8.25 Ажыл-ишчи Россия.
9.00 Бөдүүнүнден бөдүүн.
9.30 «Санта-Барбара». Т/с.
10.25 «Миллиардер херээжен». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы.
11.55 Шимчевес хөреңги садыы.
12.20 «Ле Монти».
12.35 Фольклор фестивалы.
12.50 Бистиң садывыс.
13.20 Телевизорну ажылдадырын утпаңар.
13.55 Ажыл-ишчи Россия.
14.20 «Совет херээжен». Барымдаалыг фильм.
14.45 Уругларга медээлер.
15.20 Иванов, Петров, Сидоров болгаш өскелер-даа.
16.15 Мультфильм.
16.25 Мунгарава.
16.40 «Дьякон кудумчудан келген иви». Уран-чечен фильм.

«ТЫВА» канал

17.35 «Содружество» телекаттыжыышкын көргүзер: Хакас ТВ.
18.10 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 Чингис-Хаанның чажыды. Катап көргүзүг, 1-ги кезээ.
18.40 Бош-Дагга чораан сен бе?
19.15 Челээш.
19.30 АЗИЯ ТӨВҮ.
19.50 Коллаж.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Санта-Барбара». Т/с.
21.20 Спорт-мөөрей.
21.30 Европаның бут бөмбүүнүң талазы-биле чемпионадының хүн демдеглели.
21.45 Минарет.
22.20 «Улуг бизнес». Уран-чечен фильм. (АКШ).
00.30—00.44 «Тэйк Зэт» бөлүк.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

17.35 Мультфильм.
17.45 Россия арын-шырайда.
18.20 Хол бөмбүү. Делегей Лигазы. Түңнел оюн.
19.25—20.00 Билдинмес чугаалажыглар.

Суббота

ИЮНЬ 29

РНТ. БИРГИ канал

8.00 «Ералаш». К/ж.
8.20 «Матрос Чижик». Уран-чечен фильм.
9.45 Лама сөзү. Митрополит Кирилл.
10.00, 15.00 МЕДЭЭЛЕР.
10.15 Эзевейн көр.
10.45 Эртенги почта.
11.20 Амданнаныышкын.
11.40 «Күрүнениң төөгү музейиниң үнелиг чүүлдери». 2-ги фильм.
12.10 «Поезд доктаап турупкан». Уран-чечен фильм
13.45 «Угааннығбайлар».
14.35 Автомобиль болгаш мен.
15.20 Европаже көрүш.
15.50 Дириг амытаннар аймаа.
16.25 «Үнелээшкин» деп национал шаңнал. Тыпсыышкын езулалы.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.30 «Алдын серия». «Хоютку». Уран-чечен фильм.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.45 Чүү? Кая? Кажан?
23.00 Хүннер.
23.44 «Бак аллар». Уран-чечен фильм.
01.40 «Цирк аннар».
02.25 «Калынның аян-чоруу». 1-ги сериязы.
03.35—04.25 Киноконцерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

8.00, 14.00, 20.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 Бөгүн...
8.25 Шуптузун допчулай аарак.
9.20 Экспортлес.
9.40 «Вовкулакия, азы доктор Никодимниң тывызыы».
9.55 Алдын дулгуүржүгеш.
10.15 Чаштарның чугаалары.
10.45 «Инвайт» аян-чорук.
11.00 Он бир шакта МЕДЭЭЛЕР.
11.15 Вертикаль.
11.40 Эртенгиниң мендизи-биле.
12.35 Россияда шүлүкчү — шүлүкчүден артык.
13.05 «Океан». Т/ф. 3-кү сериязы.
14.20 Тараачыннар айтырыы.
14.50 Ле факто.
15.20 Кымнар бис? «Билдинмес премьер».
16.00 «Шувалов ордузу».
16.30 Юрий Гуляев.
16.55 Ток-шоу.
17.35 «Чашкы шаавыстың тоолдары».
18.30 Л. Вайкуле-биле кежээ.
20.25 «Адамның ээгизи». Уран-чечен фильм.
21.50 Хол бөмбүү. Делегей Лигазы. Түңнел оюн.
22.55 «Херээженнер клуву». Уран-чечен фильм. (АКШ).
00.35 Сеңден хамааржыр.
00.50—01.44 «А» программа.

Воскресенье

ИЮНЬ 30

РНТ. БИРГИ канал

8.00 «Спортлото» тиражы.
8.10 «Ералаш». К/ж.
8.20 «Кеңгүс ис чок читкен». Уран-чечен фильм.
10.00, 15.00, 00.05 МЕДЭЭЛЕР.
10.15 Орук демдеглелдери эвес чүүлдер.
10.30 Дегерези бажында барда.
11.10 Эртенги сылдыс.
12.00 Россияга бараан болуп тур мен.
12.30 Ойна-ла, гармонь.
13.00 Көлээ чер дугайында төөгүлер.
13.25 «Пи» демдек езугаар.
13.55 Катки-хөг панорамазы.
14.25 «Үптекчилер шыгжамырларының чажыттары».
15.15 Мультфильм.
15.25 Улуг театр. Хүннер болгаш кежээлер.
16.15 Аян-чорукчулар клуву.
17.05 КВН-ассорти.
17.30 Мультфейерверк.
18.15 Аас-кежиктиг таварылга.
19.05 «Ак дойлу» клуб.
20.00 ҮЕ.
20.35 «Бугү-ле чүве эки бүдер». Уран-чечен фильм.
22.36 Орус телевилел.
22.40 Бут бөмбүүнүң дугайында допчулал.
23.10 «Амфитрион-38».
00.25 Баштайгы көрүштен ынакшыл.
01.05 Баштайгы ынакшылдың ырлары.
01.20 МТУ-нуң хөгжүмнүг программазы.
01.50—03.00 «Калынның аян-чоруу». 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

8.00 Бөгүн...
8.10 Дегерезин допчулай аарак.
9.05 Сөглээн сөс...
9.20 Мазай ирейниң аалчылар бажыны.
9.35 Уруглар — уругларга.
9.50 Узаткан хүннүг.
10.05 Силерниң чагааларыңар езугаар.
10.30 Дангырак.
11.00 Он бир шакта МЕДЭЭЛЕР.
11.15 Парламент неделязы.
12.00 Оннун оюну.
12.55 Силерниң партнеруңар.
13.05 «Океан». Т/ф. 4-кү сериязы.
14.00, 23.55 МЕДЭЭЛЕР.
14.15 Орустап караоке дээр.
14.35 Европаның бут бөмбүүнүң талазы-биле чемпионадының хүн демдеглели.
15.05 Ном делгүүрү.
15.35 Янзы-бүрү оюннар. «Оорлаттырган кадайлар».
16.30 Дириг амытаннар аймаа.
17.00 «Абзац».
18.00 «Тенекпей», «Аладдин». Т/с.
19.00 Аншлаг болгаш К°.
20.05 Уран чүүлдерниң телефестивалының ажылдыышкыны.
21.00 Үзел.
21.55 «Россияның Президентизи». Барымдаалыг фильм.
22.35 Хол бөмбүү. Делегей Лигазы. Түңнел оюн.
23.35 Репортер.
00.15 Ксюшаныынга.
00.50 Сеңден хамааржыр.
01.05 Маски-шоу.
01.35 Рек-тайм.
01.55—03.55 Бут бөмбүү. Европа чемпионады.

Михаил Монгушович ДУЮНГАР

Билдингир тыва чогаалчы, А. М. Горький аттыг литература институдунуң доозукчузу, Россия Федерациязының болгаш Тываның Чогаалчылар эвилелиниң, Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү Михаил Монгушович Дуюнгар июнь 21-де, 44 харлыг тургаш, хенертен мөчээн.

М. Дуюнгар 1952 чылдың апрель 2-де Барыын-Хемчик кожууннуң Акка төрүттүнген. Кызыл-Мажалык школазын 1969 чылда дооскаш, күш-ажылчы оруун эгелээн. Шериг албанын эрттиргеш, Кызылдың медицина училищезин дооскан соонда, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Өвүр кожууннарга эмчи болуп ажылдаан. Республика солуннарынга корреспондентилеп, «Тываның аныяктары» солунга редакторлап, Тыва Республиканың Президентизиниң парлалга албанынга, РФ-тиң Федералдыг Хуралының кежигүнү К. А. Бичелдейниң дузалакчызынга ажылдап чораан.

М. Дуюнгар 1980 чылдарның эгезинден бээр солуннарга, «Улуг-Хем» альманахка шүлүктерин, чечен чугааларын парладып эгелээн, билдингир прозачы, шүлүкчү, публицист, очулдурукчу. Ол «Бөрү дүнү», «Хөлегелер» деп чечен чугаалар чыындыларының, «Харда чечектер» деп шүлүктер чыындызының автору. Ооң чогаалдарын критиктер, чогаалчы эш-өөрү, номчукчулар улуу-биле үнелээн. Амыдыралдың янзы-бүрү талаларын уран-чечени-биле чуруп көргүзери, бөдүүн кижилерниң салым-чолдарынче кичээнгей салыры — М. Дуюнгарның чогаадыкчы салым-чаяанының ылгавырлыг кол талалары болур.

Чогаалчы, журналист, эш-өөрзүрек, биче сеткилдиг эш, уругларының эргим, ынак адазы М. М. Дуюнгар дугайында тураскаал бистиң чүректеривиске мөңгези-биле артар.

Ховалыг М. Б., Кенин-Лопсан М. Б., Сувакпит О. О., Кюнзегеш Ю. Ш., Кудажы К.-Э. К., Монгуш В. Б.-Х., Ганова Е. Д., Козлова С. В., Сарыкай Д. Д., Куулар Ч. Ч., Донгак Э. Л., Монгуш К. Б., Даржай А. А., Чадамба В. Ф., Антуфьев Е. В., Ховалыг А. Х.-О., Байсалова З. С., Иргит Л. Х., Күжүгет А. У., Куулар Н. Ш., Комбу С. С., Мижит Э. Б.

ЧАРЛААЛДАР

ТАРЫСЧЕ УЖУДУП ЭГЕЛЭЭР

«Тыва авиашугумнар» АО Тарыс аржаанга баар күзелдиглерниң дилээн езугаар ынаар ужудар рейстерни бо чылдың **июнь 26-дан эгелээр.** Билеттиң өртээ 176 муң рубль.

Билеттерни баарда-кээрде кылдыр садар. **Ынаар баарының болгаш кээрининң ээлчээн ужудуушкун организастаар албанның начальнигинге (аэропортуң бодунда) бижидер.**

Күзелдиглерни чалап тур.

УРУГЛАР ДЫШТАНЫЛГАЗЫНЧЕ КӨРНҮҢЕР!

Россия Федерациязының социал страхование Фондузунуң Тыва Республикада девискээр салбыры пособиелерни төлээн соонда артып калган социал страхование хөреңгизин республиканың кадыкшылга лагерьлеринге уруглар дыштаныр путевкаларны садып алырынга ажыглаарын организацияларга болгаш бүдүрүлгелерге саналдап тур. Кылган чарыгдалдарны фондунуң салбыры доктааткан чурум езугаар хүлээп алыр.

Россия Федерациязының социал страхование Фондузунуң Тыва Республикада девискээр салбыры.

Доозукчуларга

Каа-Хем кожууннуң Суг-Бажы ортумак школазын 1981 чылда дооскан доозукчуларны июнь 28-те 10 шакта школа чанынга чыглырын чарлап тур.

Оргкомитет.

Аянгаты ортумак школазының 1976 чылдагы доозукчуларын июль айның 6-да 10 шакта Аянгаты суурга чыглырын чарлап тур.

Оргкомитет.

Чодураа Викторовна Маспык-оолдуң 1991 чылда Чеди-Хөл кожууннуң Ак-Тал ортумак школазын дооскаңы сериязы А, № 585683 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Көлээ ажыл-агыйга 40 ажыг чылдарда бухгалтер мергежилге ажыллап чораан, күш-ажылдың хоочуну, бистиң ачавыс Шур-оол Кылын-оолович Куулар аар аарааш, бистен чарлып чоруткан.

Ачавысты сөөлгү орукче үдежип, бистиң ажыг-шүжүүвүстү деңге үлежип, дуза көргүскен ТР-ниң ИХЯ-ның сайыды С. С.-Б. Монгушка, ында ажылдакчы В. П. Пирлейге, Ак-Довурак хоорайның иштики херектер килдизинге, Кызылдың КАИ ажылдакчыларынга, Тываның харылзаа черинге, Арат-тар ассоциациязының эргелелинге, № 9 школа-интернаттың башкыларынга, олла школаның 6 «е» клазының өөреникчилериниң адаиелеринге, төрелдеривиске, кудаларывыска, дөргүл-төрелдеривиске өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Өөнүң ишти Чечекмаа Сактааевна, уруглары.

Амыдыралының эң-не чараш-чаагай эгезинде, чүгле 20 харлап бар чорааш, бистиң эргим ынак хеймер уруувус болгаш дуңмавыс Майя Саян Москва хоорайда Аныяктар институдунга өөренип тургаш, ханныг холдуг дерзии өлүрүкчүнүң холундан мөчээн.

Бистиң өг-бүлевиске таварышкан кажыыдалдыг берге үеде биске бүгү таланың моральдыг болгаш материалдыг дузазын көргүзүп, ажыг-шүжүүвүстү үлешкен ТР-ниң Культура, кино болгаш туризм яамызының, «Тыва киновидео төп» бүдүрүлгениң, «Найырал» кинотеатрның, «Медицина автотранспорту» АН-ның коллективтеринге, Кызыл хоорайның болгаш Хайыракан суурнуң эмчилеринге, бисти деткээн бүгү чонувуска четтиргенивисти илергейлеп тур бис.

Ада-иези, угбазы, акызы, төрелдери.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы Россия Федерациязының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү, К. А. Бичелдейниң дузалакчызы, чогаалчы, журналист
Михаил Монгушович
ДУЮНГАРНЫҢ
хенертен мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери, Тываның ном үндүрер чери, «Улуг-Хем» сеткүүлдүң редколлегиязы Россияның болгаш Тываның Чогаалчылар эвилелдериниң кежигүнү билдингир тыва чогаалчы
Михаил Монгушович
ДУЮНГАРНЫҢ
1996 чылдың июнь 21-де, 44 харлыында хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. индекс 667000.
Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363906,
корр. сч. 700161629. МФО 49304729 ИНН – 1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. В. Монгуш, А. О. Оксүр (харыысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эрген

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары—3-34-17; 3-33-91; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: иштики амыдыралы—3-34-19; 3-34-98. үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73. көдээ ажыл-агый—3-36-82 культура өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15 медээлер болгаш спорт — 3-37-11 очулга — 3-34-39 3-34-93; чагаа — 3-39-03 корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 3-27-41. солун келбейн баргаңда — 3-57-92. 3-14-94. бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлу жудулгазының чагыдалдазынга контроль болгаш бүрүткедениин Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — 100007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактыларның дыңнадылары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, Заказ № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.
Тиражы — 8780.
Чагыг № 105—195.